

Ljubomir Madžar*

EPISTEMOLOŠKA LJUŠTURA EKONOMETRIJSKIH NALAZA

EPISTEMOLOGICAL SHELL OF THE ECONOMETRIC FINDINGS

Gledajući neke ljude oko sebe, ja se pitam kako se ne zamore da stalno budu u pravu, uvek i u svemu na časnoj, jedino ispravnoj strani. Kako im se ne dosadi da sve oko sebe guraju na onu drugu stranu? Kako ne pomisle da će, radeći neprestano tako, morati ostati u manjini, možda čak i potpuno sami?

...A o... stvarima sudim sporo i teško, sa mnogo za i protiv, često i menjam svoje sudove, a konačan, pun sud donosim mnogo docnije, često ga ne donesem nikad.

To je protivno od većine mojih zemljaka.
Ivo Andrić

Mi smo rekli da kombinacija pomoću kojih neka rđava stvar može da postane gora ili uočljiva, ima mnogo; u književnosti upravo onoliko koliko i u životu.
Bogdan Popović

* Direktor Instituta za strategijske studije i razvoj „Petar Karić“, pri Univerzitetu „Braća Karić“.

1 Znakovi pored puta I, Beograd: Politika i Narodna knjiga, 2005, ss. 148 i 173.

2 „Alegorična satirična priča“, uvodni tekst u Radoje Domanović, Mrtvo more, Beograd: Politika i Narodna knjiga, 2005, str. 26.

APSTRAKT: Ovaj članak je nastavak dijaloga koji se odnosi na studiju citiranu na prvom mestu u listi navedenih izvora uz sam članak. On sadrži dalje kritičke primedbe na tu studiju, kao i reakcije na odgovore autora na prethodno date kritičke primedbe, a i prethodni komentar i reakcije na njega objavljeni su u tematskom broju *Ekonomskih analiza* navedenom u drugom poredu izvora u listi citiranih radova uz ovaj članak. Osnovni predmet ove rasprave je tretman prethodno obavljenih neekonometrijskih istraživanja u oblasti makroekonomskih međuzavisnosti i odgovarajućih promena u privredi Srbije. Stav istaknut u ovom tekstu isti je kao i u prethodnom kritičkom osvrtu na studiju čiji su autori Arsić et al. (2005a) i sastoji se u insistiranju na potrebi da ekonometrijska analiza empirijskih svojstava privrede Srbije treba da uvažava i inkorporira znanje koje je primenom neekonometrijskih tehnika akumulirano pre nego što je studija bila priređena. To ekonometričari treba da čine tako što će na odgovarajući način sastavljati apriorne hipoteze, što će shodno odabirati strukturnu specifikaciju pojedinih relacija i što će ta prethodna znanja koristiti prilikom tumačenja ekonometrijskih ocena do kojih dolaze. Ponovo je istaknut jedan broj kritičkih primedbi na strukturnu specifikaciju pojedinih relacija. Među takvim kritički komentarisanim relacijama je modelska proizvodna funkcija sa uvozom kao jediniim argumentom, kao i sama funkcija uvoza. Za uvoz je ocenjeno da nije prikladan kao argument proizvodne funkcije zato što on ne samo što kroz tehnološke komplementarnosti doprinosi proizvodnji nego je i obara kroz blok tražnje u sistemu, tj. tako što apsorbuje veliki deo domaće tražnje i time guši jedan broj sektora u domaćoj privredi. Uvoz se

finansira (i) putem nekoliko efemernih, kratkovekih izvora kao što su donacije, spoljno zaduživanje i prihodi od privatizacije. Uvoz stoga nije održiv na duži period i njegov nagao porast u ograničenom vremenskom intervalu svodi se na poguban potres, na razoran udar koji slično holandskoj bolesti pogađa domaću privredu. Kritičke napomene date su i u vezi sa funkcijom uvoza u kojoj je zbir plata i zarada uzet kao mera agregatne tražnje.

KLJUČNE REČI: ekonometrijski metodi, tradicionalni metodi, apriorne hipoteze, hijerarhijska struktura uzročnih odnosa, strukturna specifikacija, održivost, konjunkturna, spoljnotrgovinski deficit.

ABSTRACT: The paper is a continuation of the dialogue relating to the study cited as the first item in the reference list to this article. It contains further comments on that study as well as responses to the authors' reply to the previously given comments, published in a special issue of the *Ekonomski anali* cited as the second item of the reference list. The principal issue of this exchange is the treatment of previous noneconometric work in the field of macroeconomic interrelationships and of the corresponding changes in the economy of Serbia. The postulate advanced in this text is the same as the one in the previous critical review of the study by Arsić et al. (2005a) and consists in the statement that econometric analysis of empirical characteristics of the Serbian economy should respect and incorporate knowledge accumulated through the use of non-econometric techniques before the study was produced. Econometricians should do that by framing appropriately their maintained hypotheses, by selecting structural specification of the various relations in the model and through interpreting the results obtained in the form

of econometric estimates. A number of critical observations are reiterated regarding the way some relations are structurally specified. Among such criticized relations are the model's production function having imports as the only argument and the import function. Imports are judged as inappropriate in the role of the argument in the production function because they not only contribute to production through technological complementarities but also reduce it through the demand segment of the system, by capturing a good deal of domestic demand and stifling a number of sectors of domestic economy. Imports are financed, among other, by several ephemeral, short-lived sources such as

donations, foreign indebtedness and privatization receipts. Imports are therefore not sustainable and their enormous increase within a limited time interval boils down to a destructive blow, to a dangerous shock to the domestic economy similar to the Dutch disease. Critical remarks are also given regarding the import function in which the sum of wages and salaries is adopted as a measure of the aggregate demand.

KEY WORDS: *econometric methods, traditional methods, maintained hypotheses, hierarchical structure of causal relationships, structural specification, sustainability, the state of business, the trade deficit.*

1. UVODNE NAPOMENE

Malo je sastavnih elemenata koji naučnoj komunikaciji daju takvu dinamičnost i toliku napetost kao što je to slučaj sa dobro izvedenom i na prave stvari usredsređenom polemikom. Učesnike polemika prosto natera da sa punom jasnoćom sučele svoje stavove, da precizno definišu pojmove sa kojima operišu, da svoje nalaze provere u svetlu suprotnih tvrđenja i da se ozbiljno potruže da identifikuju duboke korene svojih neslaganja. Sa konstatacija i postavki za koje smo bili uvereni da su nedodirive i neosporive polemika skida magličaste velove neodređenosti, a faktičku sadržinu onoga što stavove opredeljuje i čini prepoznatljivim otkriva u svoj njenoj surovoj ogoljenosti. Baš zbog toga što je sva u znaku suprotstavljenih viđenja, polemika u naučnu komunikaciju unosi vanstandardnu, ređe sretanu jasnoću i omogućava da se zamršeni spletovi mnogostruko razgranatih međuzavisnosti sagledaju i dublje i tačnije. Polemika je svojevrstan začim naučne rasprave, nešto kao so profesionalnog dijaloga, aditiv koji mu daje živost, preciznost, praktičnu relevantnost, pa možda i neku vrstu estetske dopadljivosti. To su neki od razloga zbog kojih polemiku valja podsticati, podržavati tamo gde se već začela i činiti sve što je potrebno da ona zaista proizvede svoje potencijalne efekte i u punoj meri valorizuje vrednosti koje su joj inherentne.

U našoj profesionalnoj javnosti, tj. onoj u kojoj su stručno i naučno angažovani ekonomisti, nema dovoljno polemike. U razloge ove deficitarnosti ovde nema potrebe da se ulazi, ali se među njima veoma lako raspoznaju najmanje dva. Prvi se sastoji u lako uočljivoj skučenosti, u stvari skromnom obimu sveu-

kupne naše naučne produkcije; tamo gde je tesno skrojena celina, ne mogu ni delovi da budu izdašno dimenzionirani. Drugi se sastoji u zaista malom broju naših razočarajuće proređenih naučnih časopisa; među onima koji su sloveli kao naučni u strogom smislu reči, izgleda da su *Ekonomski anali* jedini koji još redovno izlazi. A polemika kod nas i nema neku naročito bogatu tradiciju, pa i ono što je u nešto daljoj prošlosti i postojalo – u dobroj meri se izuobičajilo. Tako je i došlo do situacije u kojoj Redakcija koja želi da svoj časopis začini (i) polemikom – mora sama da je podstakne i takoreći proizvede. Tako je (jedini) polemički tekst u prethodnom broju bio iz pera jednog člana Redakcije (prof. dr M. Milovanovića), a u ovom broju morao je polemiku da pokrene gl. i odg. urednik. Treba reći da to ne činim sa nekim osobitim zadovoljstvom; bilo bi ugodnije pustiti druge da taj posao, kad bi hteli, odrade. No, kad u ovom domenu (još uvek) nema decentralizovane inicijative, ne preostaje ništa drugo nago da se čovek sam poduhvati posla.

Ovaj posao je znatno olakšan samom činjenicom da je autorski kolektiv Arsić *et al.* (2005a; u pominjanju te studije u daljem tekstu ona će se identifikovati rečju *autori* i odgovarajućim izvedenicama; kad se npr. kaže *autorski doprinos*, misliće se na rezultate sadržane u toj studiji) priredio jednu značajnu i mnogostrano stimulativnu studiju. Studija je usmerena na doista važan, odsudno značajan splet problema kroz koje se razaznaje maltene sve što je od značaja za ekonomsku budućnost ove zemlje; takva sadržinska orijentacija gotovo da i ne može da ne dovede do nalaza koji prosto zazivaju polemiku, utoliko pre što je obuhvat studije morao da bude neuobičajeno širok i što je samim tim davao velike potencijalne prostore za neslaganja. Razvijanju ovog talasa polemike pogoduje i činjenica da je povodom citirane studije već – svakako efektno, a možda i uspešno – obavljena „prva runda“ polemike (njen rezultat su tekstovi koji su ušli u specijalni broj *Anala* posvećen okruglom stolu održanom povodom citirane studije, a posebno prilozi M. Jovičić /2005/ i M. Kovačevića /2005/; sa opsežnijim tekstom u tu se raspravu uključio i ovaj autor /Madžar 2005/). U istu rundu su se sa svojim odgovorom, dakako, uključili i autori studije, pretresajući pedantno i minuciozno sve važnije zamerke (Arsić *et al.* 2005b). Ta prva razmena kritičkih opaski i autorskih reakcija i opovrgavanja predstavlja zahvalnu osnovu za dalju polemiku. Broj neusaglašenih stanovišta ostao je i dalje povelik, broj stvari koje nisu dokraja razjašnjene (u meri u kojoj se o definitivnom razjašnjenju uopšte može govoriti) još uvek je toliki da iziskuje nove razmene argumenata.

Imajući u vidu deficitarnost polemika u našoj stručnoj javnosti, a uviđajući da se ovako povoljna prilika ne pruža često, prirodno je da se prigoda iskoristi i dalji polemički dijalog o bitnim pitanjima naše privredne budućnosti nastavi.

Ovde bez zazora priznajem postojanje i jednog užeg, može se reći partikularnog interesa: kao urednik *Anala* želim i na ovaj način da ih oživim. Pri tom imam u vidu da će moj tekst izazvati, takođe polemičku, reakciju autora; moj napor je, dakle, povezan sa multiplikatorom 2. Ukoliko se dogodi da se u dijalog uključe i drugi učesnici, multiplikator bi mogao da bude i veći od upravo predviđenog. Stimulacija za ovaj posao koji ne mora uvek da bude inspirativan na taj se način dodatno povećava. Dodatak stimulaciji jeste i primerno učtiv ton kojim su autori opovrgavali primedbe koje su im bile upućene. Može se govoriti o izgledima i nadi da našu profesionalnu scenu zauzme jedan novi naraštaj, sa prepoznatljivo višim novoom polemičke kulture u odnosu na prethodno pokolenje čije mesto zauzima. Dakako, uvažavanje stila i, ako se tako može reći, polemičkog bontona ne implicira nekakvu ekstremnu sadržinsku korektnost niti podrazumeva odsustvo tvrdnji koje su, posmatrane u sadržinskoj ravni, komotno mogle, pa možda i morale, da izostanu. Kad bi to bio slučaj, tj. kad bi visoki nivo polemičkog bontona povlačio i nespornu sadržinsku korektnost, teško bi bilo tvrditi da nastavak polemike ima bilo kakvog smisla. No, iza dopadljivo sročene i sa visokom merom dobrog ukusa prezentirane argumentacije stoje izvesna sadržinska iskliznuća, pa je to činjenica koja nastavku polemike daje svrhu i smisao.

Pre nego što se uđe u sadržinsku raspravu, na mestu je da se raščisti jedan terminološki nesporazum, za koji prihvatam dobar deo odgovornosti. Kad sam osporio autorsku tvrdnju da pre njih nije bilo ozbiljnijih istraživanja čak i ako se kao kriterij ozbiljnosti prihvati primena nove ekonometrije, pod sintagmom *pre njih* podrazumevao sam *pre njihovih istraživanja prezentiranih u studiji o kojoj je reč*. To nisam dovoljno eksplicitno formulisao, pa je moglo da se protumači i kao tvrdnja da su postojali istraživači koji su u opštem smislu, nezavisno od studije, pre autora koristili novu ekonometriju. No, ja se pitanjem ko je kad koristio novu ekonometriju uopšte nisam bavio, niti u dogledno vreme imam nameru. Rekavši da je i pre njih bilo primene istih metoda na ista makroekonomska pitanja, mislio sam na primene tih metoda *pre nego što se pojavila studija*. To što su ti drugi istraživači svoje radove objavili *posle* nekih drugih radova ovih autora (Arsić *et al.*) nema za ovu raspravu nikakvog značaja. Nema značaja čak i ako su autori koji su pre pojave studije koristili novu ekonometriju i istraživanju sličnih ili istih pitanja učenici i doktorandi nekog od autora studije. Ostaje činjenica da su se pre pojave studije pojavili radovi kod kojih je u istom problemskom području korišćena nova ekonometrija. Oni bi prema kriteriju koji se temelji baš na tom korišćenju a koji je impliciran stavom artikulisanim u studiji, te kao takav kritikovan u mom osvrtu (Madžar 2005, ss. 54-6), morali da se proglase za ozbiljne.

2. POLEMIČKI NESPORAZUMI

I u osvrtu na studiju (Madžar 2005) i u autorskom odgovoru našao se izve-
stan broj konstatacija i njihovih obrazlaganja i tumačenja koji su međusobno
uočljivo inkompatibilni, koji nisu u potrebnoj i očekivanoj korespondenciji.
Najkrupniji takav nesporazum je onaj koji se odnosi na autorsko tumačenje mo-
ga stava o ekonometriji i na jedan broj njihovih tvrdnji koje liče – a to na mahove
i jesu – na nekakvu odbranu ekonometrije od mojih napada. Moje insistiranje na
metodološkom prilazu po kome nema mesta apsolutizaciji nijednog konkretnog
postupka ili skupa postupaka – pa tako ni nekakvoj veri da je jedino ekonometri-
ja legitiman istraživački postupak – oni su shvatili i protumačili kao *odbacivanje
ekonometrije*. Ja sam, međutim, i sam dobar deo svog radnog veka posvetio eko-
nometriji i oblastima koje su sa njom usko vezane. U jednom broju svojih rado-
va, uključujući i doktorat, obilno sam koristio (doduše tada aktuelne a sada do-
nekle izuobičajene) ekonometrijske metode, a na razne načine sam radio na nji-
hovoju što široj popularizaciji, uključujući i pisanje odrednica za ekonomski leksi-
kon i enciklopedije. Bio sam valjda prvi koji je u našoj javnosti razjašnjavao da
nije ekonometrija sve što sadrži matematička izvođenja i formule, te da mnogo
toga što je kod nas bilo proglašeno za ekonometriju sa ispravno shvaćenom eko-
nometrijom nema ni posrednu vezu. Najzad ali ne i najmanje važno, na tada naj-
boljim poslediplomskim studijama iz oblasti ekonomije (na poznatom „Horva-
tovom“ institutu) držao sam verovatno najopsežniji kurs iz ekonometrije koji je
ikada održan u ovoj zemlji, a verovatno i u celoj SFRJ (nekih 120 časova).

Stoga sam kao neku vrstu polemičke ekstravagancije doživio autorsku tvrd-
nju da predlažem odbacivanje metoda ekonometrijske analize u turbulentnim
vremenima (Arsić et al. 2005b, s. 124), a potom iscrpno objašnjavanje onoga šta
sve može ekonometrija i šta ne može (kako god da je definisana) *tradicionalna
analiza*. Usput napominju (s. 125) da postoje brojne alternativne ekonomske te-
orije i da rezultati jednog poduhvata zasnovanog na *tradicionalnoj analizi* mogu
da podupru jednu a rezultati nekog drugog sličnog pregnuća drugu, sasvim razli-
čitu ekonomsku teoriju. Ne ulazeći u detaljnija obrazlaganja, ovde želim samo da
podsetim da je to univerzalan problem u svekolikoj metodologiji nauke i u istra-
živanjima zasnovanim na najširoj lepezi analitičkih instrumentarija. Pošto je to
problem za naučna istraživanja kao takva (Popper 2002/1963/, *passim*), to ne mo-
že a da ne bude problem i za ekonometriju. Doista su brojna i univerzalno do-
stupna svedočanstva o tome kroz kakve muke ekonometrija prolazi prilikom te-
stiranja alternativnih hipoteza i o tome kako se rezultati razlikuju u zavisnosti od
toga koje se apriorne hipoteze (teorije, modeli, strukturne specifikacije...) pri-
hvataju *unapred* kao osnova za sam istraživački plan i opšti pristup.

Takva svedočanstva mogu se naći u svakoj novijoj i boljoj makroekonomiji uključujući i kod nas nedavno prevedene Burdu i Viploša (2004/2001/). No da ova tvrdnja ne bi ostala na nivou praznog iskaza, ovde će biti uglavnom samo citirani odgovarajući delovi iz jedne izvrsne novije knjige posvećene makroekonomskoj analizi (Obstfeld i Rogoff 1998/1996/). U toj enciklopedijski uobličenoj knjizi bogato je u celom tekstu raspoređen materijal koji svedoči o dilemama, nedoumicama i sporovima istraživača koji operišu sa sličnim ili istim podacima ali se oslanjaju na različite teorije. Neka za početak budu navedene samo stranice na kojima se mogu naći najreprezentativniji primeri takvog materijala: 141, 146-7, 155, 174, 256 (okvir), 325, 332, 458, 547, 630... Primera radi, u komentaru raznih poduhvata u testiranju rikardijanske ekvivalencije autori najpre upozoravaju na teškoće u tumačenju podataka: „*As often in Economics, the data are difficult to interpret without ambiguity*“, a potom ističu kako mnogi testovi iziskuju jake apriorne pretpostavke (*strong maintained hypotheses*). Oni dalje kažu da su takve apriorne pretpostavke neophodne jer ekonometričari ne mogu znati sve koincidentne uticaje na potrošnju koje bi u idealnom slučaju trebalo kontrolisati da bi se izdvojile čiste, strogo definisane posledice državnog trošenja i odgovarajućih deficita. Ili, kad na s. 325 komentarišu Lewisove nalaze o efikasnosti i stepenu umanjenja rizika zahvaljujući jačoj integraciji (nekih) grupa zemalja kod kojih su snižene barijere za trgovinu finansijskom aktivom, oni za rezultate kažu da moraju vrlo oprezno da se i tumače i prihvataju jer su „... *based on a number of maintained hypotheses and data compromises*“. Ili, kad na s. 630 sumiraju novije rezultate analize Velike ekonomske krize 1929-33. i podvlače neke radikalne i neortodoksne ocene, oni pokazuju da su izvori razlika u različitim teorijskim polazištima, dok je manje-više ista empirijska osnova bila na raspolaganju svima. Među novim, još uvek osporavanim saznanjima jeste i postavka o posve *egzogenom* uzrokovanju ekonomske krize, i to tako što je sama monetarna kontrakcija bila egzogeno izazvana! A tada važeći zlatni standard pokazao se kao moćan transmisioni mehanizam za prenošenje egzogeno generisanih deflatorskih impulsa. Ili, iz osnova je osporeno tradicionalno Nurkseovo gledište da su devalvacije bile oblici sebične politike usmerene na to da se sopstveni dohodak poveća na račun suseda („*beggar-thy-neighbor*“); umesto toga prikuplja se argumentacija u prilog teze po kojoj su devalvacije povećavale *svetsku tražnju* i tako u teškom vremenu privreda ograničenih činocima sa strane tražnje *doprinosile oporavku* svetske privrede, uključujući pozitivan doprinos oporavku privreda i samih suseda. Drugim rečima, u jednom broju istraživanja argument *beggar-thy-neighbor* je dijametralno preokrenut, dok se u drugom broju, *takođe savremenih* istraživanja insistira na ispravnosti tradicionalnog gledišta da su devalvacije (bile) vid sebičnih destruktivnih politika koje su sopstveni ekonomski položaj privremeno popravljale na

račun drugih, a u konačnom ishodu, kad se i drugi uključe u tu razornu trku da bi sebe zaštitili, žalosno i beznadno pogoršavali položaj *svih* učesnika u međunarodnoj trgovini. To je jedan od mnogih primera u kojima, zavisno od prihvaćenih teorijskih polazišta, silno mogu da se razlikuju ne samo „rezultati tradicionalne analize“ nego i oni koji se temelje na najtežim baterijama ekonometrijskih postupaka, uključujući i one koji pripadaju „novoj ekonometriji“. Knjiga Obstfelda i Rogoffa, koja je ovde odabrana da bi se ilustrovala tvrdnja iz prethodne rečenice, izvanredno je pogodna upravo zbog toga što je *moderna*, i što u svom empirijskom delu (i pratećim komentarima) sadrži prvenstveno i upravo rezultate dobijene primenom novih ekonometrijskih postupaka.

Navedeni primeri ne mogu upućenima delovati kao iznenađenje. Teški problem kompatibilnosti različitih teorijskih konstrukcija sa istim, ograničenim skupom empirijskih podataka star je koliko i sama nauka. On podjednako pritiska i ekonometriju i sve ostale istraživačke metode i postupke. Kad bi bilo baš onako kako autori na s. 125 *ff.* prikazuju superiornost ekonometrije u odnosu na druge postupke, moralo bi maltene da se zaključi da ona omogućava da se dođe do definitivnih i neosporivih istina; na mnogim segmentima to bi označilo kraj nauke. Treba se i ovde setiti Poppera koji je sa zadivljujućom doslednošću dokazivao da je svaka „istina“ privremena, dok nova saznanja ne rode novu „istinu“, koja ni sama ne može da pretenduje na konačnost i neograničen vek trajanja. Popper mora ovde da se potegne u još jednoj važnoj stvari: i sami podaci, kao i merenja koja im prethode, odsudno su uslovljeni baš teorijom (*theory laden*), jer bez nekakve teorijske sheme ne može se znati ni šta ima da se meri, a kamoli kako ga izmeriti. Od teorije se ne može pobeći, a opredeljenje za ovu ili onu teorijsku shemu u opštem slučaju ne može a da ne utiče na rezultate. Iako ne treba dozvoliti da inhibira operativno oblikovanje naučnih rezultata, jedna šira epistemološka osnova mora se respektovati prilikom njihovog tumačenja i odabira metodologije za njihovo utvrđivanje i verifikaciju. Moglo je da deluje egzotično i ekstravagantno kad je napisano u prethodnom osvrtu na studiju (Arsić *et al.*, 2005a), ali potrebna doza sumnje u „istine“ do kojih dolazimo može se efektno dobiti iz filozofskih razmatranja. Tamo je naveden i primer: poznatoj Spinozinoj rečenici koja je sva u znaku vere da je ljudskoj misli suđeno da u svetu pronade definitivni poredak – *Ordo et connexio idearum idem est atque ordo et connexio rerum* – Russell (1970/1959/, s. 8) je suprotstavio skeptičko pitanje o tome da li neki red u svetu uopšte postoji i nije li on naša subjektivna projekcija, izraz naše potrebe da svet vidimo i razumemo kao uređen.

Naravno, i rezultati, tj. empirijski nalazi utiču na odabir teorija, a ta složena i gotovo nepojmljiva interakcija opredeljuje razvoj naučne misli koji je dovoljno kompleksan da bi mogao ovde da se raspravi i dovoljno zamršen da bi s njim u

koštac mogao da se uhvati čovek mojih dometa i mog obrazovanja. Na sreću, ovde je dovoljno ono što je bez sumnje dokazivo, a to je da ni ekonometrija nije svemoćna niti je imuna na teški problem diskriminacije između alternativnih i kompetitivnih teorijskih shema. Autore bih želeo da uputim na stil koji preovladava u savremenim empirijskim istraživanjima, uključujući i ona koja kao metodologiju koriste novu ekonometriju, stil koji je sav u znaku opreza, skeptičnosti, tolerancije za drukčija mišljenja i dozvoljavanja da bi krajnji zaključci mogli da budu i različiti od onih sa kojima u datoj etapi svojih istraživanja nastupaju današnji autori. Ima se utisak da je taj oprezan, nepoverljiv i rezervisan stil u pravom kontrastu sa stilom kakav preovladava kod nas, sa stilom pojednostavljenih predstava i apodiktičnih, tvrdih postavki.

Trebalo bi da iz onoga što je iskazano u ovom odeljku jasno da proistekne – kao što je trebalo da se vidi i pažljivijim čitanjem prethodnog osvrta (Madžar 2005) – da nije reč ni o kakvom odbacivanju ekonometrije (zarad, kako bi neki rekli, grafikona, procenata, učešća i stopa rasta), nego o njenom stavljanju u širi kontekst alternativnih istraživačkih metoda i, posebno, o njenom potpunijem razumevanju u svetlu širih metodoloških postavki i metodoloških razmatranja. No, kad bi se sve svelo na puku potrebu da se dokaže da u mom tekstu nema ni traga o odbacivanju ekonometrije, sve što je rečeno u ovom odeljku ne bi ni bilo potrebno. Za dokazivanje *samo tog tvrđenja*, da ne može biti reči o odbacivanju nečega što je u savremenoj metodologiji ekonomskih istraživanja sam vrh, dovoljno je uputiti na uvodni odeljak mog teksta. On u samom naslovu sadrži reči *pohvala i dobrodošlica*. Na samom početku sam istakao da je studija na koju se osvrst odnosi „naročito markantna i u pozitivnom smislu upadljiva svojim visokim metodološkim nivoom i svojim doista savremenim odabirom ekonometrijskih postupaka i tehnika“. Dalje je rečeno da je „ovo... prva celovita studija koja sistematski i metodično koristi *novu ekonometriju*. Zatim je kazano „Tako celovito delo, sa tako širokim istraživačkim zahvatom, sa takvom metodologijom i takvom količinom očigledno relevantnih naučnih nalaza očigledno nismo imali“. Među šest razloga koji su navedeni u osvrtu a zbog kojih je studija okarakterisana kao značajna već na drugom mestu navedena je njena „posebno upadljiva... inovativnost... kad je reč o metodologiji“, pri čemu je „na tako širokom planu i u razmerama koje dosad nisu sretane korišćena nova ekonometrija“.

U osvrtu se o metodologiji mogu naći i druge afirmativne ocene, pa je doista nerazumljivo kako su autori mogli zaključiti da se radi o „odbacivanju“ nečega čemu su upućene tolike pohvale, kvalifikacije koje su na samoj granici superlativnog. Nije reč o odbacivanju ekonometrije, nego o kritikovanju stava koji su autori zauzeli o njoj, reč je o njenom nepotrebnom apsolutizovanju i posebno o frontalnom odbacivanju svega što nije ekonometrija. Reč je i o kritici upadljivog defi-

cita zdravog istraživačkog skepticizma, o odsustvu osećaja da bi, kao, uostalom, i u drugim poduhvatima u svim oblastima nauke, to što se u ovoj fazi istraživačkog procesa ukazuje kao „istina“ već sutra moglo da bude osporeno (*refuted!*) i zamenjeno drugim poimanjem relevantnog dela stvarnosti. Umesto da moj tekst shate kao pledoaje za smeštanje ekonometrije u širi kontekst alternativnih metodoloških postupaka i opštih spoznaja iz teorije saznanja, oni su se latili objašnjavanja dometa ekonometrije i njenih prednosti u odnosu na ono što ekonometrija nije. Opisu ekonometrije i njenih potencijalnih učinaka posvećen je veliki deo autorskog odgovora (2005). Ako je namera bila da mene uvere u to kako je ekonometrija lepa i delotvorna stvar, taj (poveliki) deo mogao je komotno da izostane, s obzirom na ocene koje sam dao u prvom odeljku svog osvrtu (Madžar 2005, ss. 52-3), a od kojih su neke citirane u ovom pasusu.

3. NAUČNE ISTINE I METODI NJIHOVOG OTKRIVANJA

Pogodno je ovaj problemski splet početi sa trivijalnom ali visoko funkcionalnom konstatacijom da je svet beskrajno širok, bogat, izdiferenciran i, razume se, komplikovan. On je prepun činjenica koje valja istražiti kao i onih koje treba proveriti. Broj istraživačkih problema ogroman je i, u stvari, nepojmljivo širok. Sa tim problemima mogu se sučeliti metodi, postupci i segmenti analitičkih instrumentarija koji se, uvek uz rizik neuspeha ili pogrešnog zaključivanja, mogu koristiti da bi se o tim činjenicama i tim istraživačkim pitanjima došlo do nekih, makar i privremenih (Popper bi rekao *provizornih*) istina. Izgleda da je samo po sebi jasno, da se može prihvatiti kao očigledna i svakom dostupna istina, da važi kao apriorna spoznaja, da prirodi istraživačkih problema treba prilagoditi metode istraživanja i da bi bilo pravo čudo ako bi se ispostavilo da je jedan metod univerzalno primenljiv i da *samo on* može dovesti do otkrivanja relevantnih istina o svekolikoj, beskrajno izdiferenciranoj skupini problema. Takav sticaj okolnosti, takav odnos primenjenih metoda i istraživanih pitanja morao bi da se okarakteriše kao neshvatljiv i neverovatan. Naprotiv, pitanja se silno razlikuju po svojim strukturnim karakteristikama i spoznajnim specifičnostima i prirodno je da razna pitanja traže različite metodološke prilaze i postupke. Na skupu istraživačkih problema i metoda sa kojima može da se računa prilikom njihovog proučavanja može se definisati nešto što je analogno sa uporednim prednostima. Različiti metodi su dobri za različite vrste problema, tamo gde se jedan pokaže kao superioran drugi mogu eventualno da se pojave u sporednoj, pomoćnoj ulozi, a tamo gde se započne sa neprimerenim, prirodi problema neprilagođenim metodom može se očekivati da će spontani razvoj događanja dovesti do njegovog potiskivanja i do aktiviranja nekog superiornog metoda. Naravno, reč je o metodi koji

je superioran samo za izučavanje datog pitanja ili skupine pitanja koja su srodna tom datom problemu; univerzalno superioran istraživački postupak ne postoji, sa uniformno dominantnom naučnom metodologijom ne bi moglo da se računati.

To što važi generalno moralo bi da važi i za pojedine oblasti ljudskog saznanja, uključujući dakako i ekonomsku nauku, sve sa (novom ili bilo kojom) ekonometrijom kao njenom trenutno najprefinjenijom metodološkom aparaturom. Broj pitanja koja se svakodnevno, i to uvek iznova, postavljaju u oblasti ekonomskih nauka toliko je velik da se mora računati sa čitavom, i to najraznovrsnijom mogućom baterijom metodoloških postupaka da bi se došlo do koliko-toliko utemeljenih saznanja. Svesti raspoložive metodologije na samo jednu, pa makar ta bila i analitički najviše rafinirana, ne bi bilo daleko od neke vrste istraživačkog samoubistva. O tome se lapidarno ali vrlo efektno izrazio, čini se uvek razložni, Milan Kovačević (2005, s. 83): „Metodologija i alati su različiti. Ali to ne bi smelo da stvara pregrade unutar same ekonomske struke. Ekonometrija se mora koristiti kad god ona daje bolje analize od ostalih metoda, ali i obratno.“ Rizikujući da kod autora izazovem veliko nedopadanje i burnu reakciju, usudiću se da kažem da postoji nemali broj istina, među kojima i izvanredno važnih i nepobitno relevantnih, koje ne samo da ne zahtevaju primenu ekonometrijskih tehnika, nego ni drugih koje su u odnosu na njih manje složene i manje rafinirane. Štaviše, postoje neuobičajeno značajne ekonomske istine, pravi međaši u ekonomskom zaključivanju, čije utvrđivanje ne traži nikakvu naročitu metodologiju, ali zahteva tačno rezonovanje i zdrav razum. I obrnuto – nema te analize i metodologije, nema tog postupka koji bi mogao da dovede do istine a da oslonac na zdrav razum nije u njegovom razvijanju i primeni apsolutna i neizostavna pretpostavka. Bez uporišta u zdravom razumu nikakva ekonometrija i nikakva prefinjena analitika ne može da urodi prihvatljivim, u bilo kom smislu vrednim rezultatima. Postoje razne istine spoznate na različite načine. U opštem slučaju te istine su međuzavisne, kao što su međuzavisni i metodološki prosedei posredstvom kojih su (te istine) otkrivene. Međuzavisnost ima mnogo implikacija, ali pored ostalog znači i to da prilikom utvrđivanja nekog istraživačkog nalaza ili rezultata, moramo da vodimo računa o istinama koje su već ustanovljene, bar o onima koje sami ne osporavamo. Među tim istinama ima i onih koje su utvrđene posve nezavisno od ekonometrije, npr. *tradicionalnim metodama* nezavisno od toga kako je ovaj pojam definisan. Te druge, „neekonometrijske“ i čak sasvim „nekvantitativne“ istine – dok u Popperovom duhu ne budu demantovane i prevaziđene – imaju se ozbiljno shvatiti sve dotle dok ne budu osporene i moraju se uvažavati kao svojevrsna saznanja ograničenja u naporima da se dođe do novih istina, uključujući i one (napore) koji se oslanjaju na novu ekonometriju kao svoj metodološki apa-

rat. Kakav god metodološki instrumentarijum da se odabere, ignorisanje istina koje su dobijene korišćenjem alternativnih postupaka može da ide samo na sopstvenu štetu.

Umesto prepoznavanja činjenice da postoje i uvek će postojati alternativni metodi koji u raznim problemskim područjima imaju različitu relativnu efikasnost (različite „uporedne prednosti“), tako da razna pitanja mogu najbolje da se istraže *različitim metodima*, autori su metodološki aspekt istraživanja odredili i kvalifikovali tako što su „analize“ podelili na ekonometrijske, koje su „ozbiljne“ i sve ostale koje su „neozbiljne“ (2005a, na nekoliko mesta, pored ostalog i u uvodu studije, s. XI). Eventualni uzvrat da je ovo pogrešno protumačeno može se osporiti pozivanjem na činjenicu da ni u njihovom odgovoru (2005b) nema iskaža koji bi sugerisali da ova čudna razdeoba ne predstavlja njihov stav. O činjenicama i njihovim međuzavisnostima utvrđenim posredstvom tehnika koje u odnosu na ekonometrijske predstavljaju alternativu nema govora niti su date indikacije da i takve nalaze treba prihvatiti kao spoznaje o tome kako izgleda i po kojim (ne)pravilnostima funkcioniše naša privreda. Kao nešto što ne zaslužuje atribut „ozbiljnih empirijskih istraživanja“ autori su kvalifikovali veliki korpus aktuelne domaće ekonomske misli, uključujući i priloge za koje sam ne samo ubeđen nego čvrsto verujem da *znam* da su vredni doprinosi, da su utvrdili važne osobenosti i naše privrede i naše ekonomske politike i da će za duže vreme ostati relevantni za razumevanje notorno nepovoljnih tendencija u funkcionisanju privrede i nespornih ekonomskopolitičkih determinanti aktuelne situacije koja se doima kao neka vrsta produženog opšteprivrednog sunovrata. Da stvar bude zanimljivija, i sami autorski nalazi u Arsić *et al.* (2005a) umnogome se podudaraju sa nalazima dobijenim „tradicionalnim postupcima“ – čak je teško i razabrati neka krupnija neslaganja, što se uostalom ispoljilo i u raspravi za okruglim stolom – ali im to nije smetalo da analize koje nisu oslonjene na ekonometriju proglase za neozbiljne.

Treba ipak verovati da autori nisu baš neopozivo prihvatili stav da neku analizu čini (ne)ozbiljnom primenjeni postupak nego sadržina i priroda odgovarajućih istraživačkih nalaza i njihova eventualna upotrebljivost za formulisanje ekonomske politike. To bi već bio put ka ozbiljnom prihvatanju i onih važnih nalaza koji su dobijeni neekonometrijskim metodima. Ohrabrujuće je što autori u svom odgovoru (2005b, s. 125) odbijaju ideju suprotstavljanja (nove) ekonometrije „tradicionalnoj ekonomskoj teoriji i analizi“; sklon sam da to protumačim kao spremnost da se uvažavaju i oni postupci koji ne spadaju u domen (nove) ekonometrije; to bi bio važan korak u smislu napuštanja stava po kome se analitički rezultati dele na *ozbiljne*, do kojih se došlo ekonometrijskim metodama, i sve ostale kojima taj atribut ne bi mogao da se pripíše. U njihovom odgovoru nazire se po-

četak promene mišljenja koje je u (2005a) bilo tako tvrdo formulisano; no, čini se da to kod autora nije gotov rezultat, nego proces koji bi do tog rezultata mogao da dovede.

Uostalom, neekonometrijske i čak principijelno nekvantitativne analize ne mogu u ekonomiji da se izbegnu. Mnogo toga je u privredi i oko nje, posebno u njenim institucijama i politikama, jednostavno nemerljivo i tako će ostati do kraja vremena. Dobar primer je (istopljeni) kredibilitet u velikom broju privreda u tranziciji. Npr. privatni sektor u ruskoj naftnoj privredi besomučno eksploatiše postojeća nalazišta bez ulaganja u nove bušotine i u otkrivanje novih izvora. Specijalisti za taj sektor dobro znaju da je takav režim eksploatacije neodrživ na duži rok i da mu je budućnost doslovno mračna. Privatnici, međutim, nemaju poverenja u državu i pravni poredak i bitno deformišu ponašanje zbog institucionalne neizvesnosti koja uz ostalo znači da bi država već sutra mogla da ih izloži eksproprijaciji ili, što je veoma slično, podvrgne nekom ubitačnom porezu na ekstra profit. Stoga se sasvim racionalno okreću Zapadu i ogromne, na kratak rok isforsirane ali dugoročno neodržive zarade odvlače tamo, u mirne i sigurne luke. A zemlja biva na taj način doslovno lišena ekonomske budućnosti. Eto primera bitne determinante ekonomske sudbine jedne zemlje o kojoj ekonometrija nema šta da kaže. Narednu postavku teško bi bilo dokazati ali izgleda da je udeo nemerljivih činilaca (institucije, finansijska disciplina, kredibilitet, delotvornost pravnog poretka...) u ekonomskoj sudbini jedne zemlje utoliko veći ukoliko je ta zemlja istorijski nesrećnija ili, blaže i možda primerenije rečeno, ukoliko je u većem stepenu zahvaćena epohalnim turbulencijama.

Sama se po sebi nameće misao da bi umesto upravo opisane bila potrebna jedna drukčija klasifikacija. Umesto ekonometrijskih, „ozbiljnih“ analiza i ostalih koje to nisu, trebalo bi – ako se već ovakva forma prihvati kao kategorizacioni kriterijum – najpre razdvojiti ekonometrijska od neekonometrijskih istraživanja. Sva je prilika da bi ono što se kategorizuje kao neekonometrijsko trebalo raščlaniti na više klasa, otprilike na one koje se javljaju u obrazloženim (boljim) predlozima za izradu doktorskih disertacija. Ekonometrijska metodologija ne bi se sučeljavala sa svim ostalim, sugerišući tako neku vrstu ekvivalencije sa širokom i vrlo raznovrsnom skupinom metoda koji nisu ekonometrija, nego bi predstavljala (tek) jednu klasu u inače razuđenoj višeklasnoj konstelaciji. Drugi korak bi bio da se, ukoliko se već ostane pri toj bipartitnoj klasifikaciji, u svakoj klasi ono što je kvalitetno i što izdržava naučnu kritiku odvoji od onoga što nije kvalitetno ili, ako se prihvati terminologija kojom se koriste autori, da se sve ono što je svrstano u bilo koju klasu kategorizuje u „ozbiljno“ i u „neozbiljno“. Priklanjajući se, dakle, za trenutak dihotomiji koju su uveli autori, umesto klase svih ozbiljnih, što će reći ekonometrijskih analiza i svih ostalih koje ne karakteriše atribut ozbil-

jnosti, imali bismo najmanje četiri kategorije: ozbiljne i neozbiljne skupine kako unutar „tradicionalnih“ postupaka tako i kod samih ekonometrijskih analiza. Može se poverovati da će se i autori saglasiti sa postavkom da puka primena ekonometrije ne čini neko istraživanje automatski ozbiljnim. Ekonometrija se, kao i sve drugo, može na razne načine zloupotrebiti, pored ostalog i tako što pri izboru apriornih pretpostavki može da se ne vodi računa o dovoljno pouzdanim spoznajama do kojih se došlo primenom izrazito neekonometrijskih postupaka.

Ovo je tačka na kojoj se može prezentirati jedna unekoliko neobična opservacija. Dokazujući analitičku rafiniranost i nesumnjive domete ekonometrije, autori su u neku ruku delovali – ili je bar takav subjektivni utisak – da su ekonometriju branili od mene. Nastojeći da ekonometriju smestim u širi sklop metodoloških postupaka i da je učinim kompatibilnom sa tim postupcima, implicitno se trudeći da u orkestraciji raznih pristupa ukažem na velike potencijalne domete sinergije tih različitih pristupa, ja sam živeo u uverenju da ekonometriji na taj način uvećavam šanse i da je činim potencijalno delotvornijom u napornom poslu utvrđivanja empirijskih međuzavisnosti i otkrivanja iskustvenih pravilnosti po kojima funkcionišu privrede. Drugim rečima, ako su autori bili i ostali u uverenju da ekonometriju brane od mene, kod mene se oformilo uverenje da ekonometriju branim od njih. Možda će i ovaj sudar suprotstavljenih percepcija dati neke spoznajno zanimljivije i praktično upotrebljive rezultate.

4. APRIORNO I ISKUSTVENO U EMPIRIJSKIM ISTRAŽIVANJIMA

Na samom početku valja jasno istaći da nema tog istraživanja koje je potpuno lišeno apriornog, mahom iz važeće teorije izvučenog konceptijskog okvira. Ako ništa drugo, opet bi trebalo pomenuti Poppera i uvažiti okolnost da čak iza golih podataka stoji neka teorijska koncepcija; da bismo se opredelili šta meriti, a još više kako meriti, moramo da imamo oslonac u teoriji. Ne odstupajući od principa Occamovog brijača, autori umesno podvlače da su ekonometrijski metodi rigorozno izvedeni iz „relativno malog“ (što manje to bolje) broja pretpostavki. No, teško je prihvatiti da se ove pretpostavke sve testiraju i da se baš ništa ne uzima na veru. One svakako na neki način odražavaju iskustva i saznanja iz mnogih prethodnih istraživanja – veliko je pitanje koliko i kako; Popper bi rekao da u prethodnoj fazi formulisanja hipoteza ima mnogo *umesne i neophodne metafizike*, a odgovarajući empirijski uvidi presudiće šta od toga može da preživi – ali za bilo koje konkretno istraživanje one moraju da imaju apriorni karakter (*maintained hypotheses*). Pored toga, teško je zamisliti kako bi pretpostavke na kojima se temelje *sami metodi* mogle da budu izvedene iz nekog konkretnog skupa podataka ili da budu na njemu testirane. Tvrdnja da se pretpostavke na koji-

ma se zasnivaju *metodi analize* testiraju *prilikom primene* – ne može a da se ne doživi kao preterivanje.

U čitavoj ekonometriji postoji prava drama borbe između onoga što se u analizu unosi kao apriorno i onoga što se na konkretnoj kolekciji podataka pedantno testira. Velika je prednost nove ekonometrije što je znatno smanjila obim apriornog na kome zasniva svoj metodološki pristup, ali se nijedan metod ni u jednoj nauci tog elementa ne može lišiti. Bez apriornog ni same nauke ne bi moglo da bude. Jako je korisno za razjašnjenje mogućih i aktuelnih nesporazuma što je iznesen stav (Arsić *et al.* 2005b, ss. 125, 126) da „rezultati modeliranja moraju biti u skladu sa ekonomskom teorijom“ i što je istaknuto da su autori „često koristili apriorna saznanja iz ekonomske teorije“. „Isto toliko značajnom smatram konstataciju sadržanu u odgovoru M. Jovičić „... da je razlika u (ekonometrijski dobijenim – Lj. M.) ocenama posledica promenjene specifikacije; prema nalazu autora posledice su u ovom slučaju izostale, ali nije teško zamisliti situaciju u kojoj su mogle da budu i drukčije; i opet, samo duboko razumevanje *apriornog* i prikladno korišćenje tih *vanstatističkih* i *vanekonometrijskih* informacija prava su, ako ne i jedina predohrana, kad je reč o rizicima vazda mogućih istraživačkih promašaja u primeni ekonometrijskih metoda. Autori zaslužuju kompliment za „priznanje“ da su testovi koje su koristili „nesavršeni u onoj meri u kojoj su to i drugi ekonometrijski testovi“ i, još više, i za konstataciju da je „njihova primena... osetljiva na pogrešnu specifikaciju modela“ (s. 116); to sam razumeo kao tačke slaganja se nekim opaskama iznesenim u prethodnom osvrtu (Madžar 2005), dragocene tačke iz kojih mogu da se izvedu i zajednički i istovetni zaključci. Jednako je korisno i to što su citirali Grangera sa stavom da „... pri definisanju statističkog koncepta uzročnosti, kao prvi uslov da bi se testirala uzročnost između dve serije... neophodno /je/ da postoji apriorno ekonomsko očekivanje o postojanju uzročno-posledične veze između tih serija. Smatram veoma značajnim da se reč *apriorno* našla u ovom važnom citatu. A čim se po neumoljivoj logici ove univerzalne karakteristike nauke kao napora usmerenog na razumevanje sveta dozvoli „prodor“ apriornog, kroz isti prolaz ulaze i mnogi rezultati dobijeni neekonometrijskim postupcima. Nemoguće je *en bloc* odbaciti istraživačke nalaze samo zato što su *izvan ekonometrije* kad i sama ekonometrija, da bi uopšte mogla da se izgradi kao delotvorna metodologija mora da prihvati i ugradi mnogo toga što nije ona sama, tj. što je *izvan njenog angažovanja na prepoznavanju i utvrđivanju empirijskih pravilnosti*.

Rezimirajući, (1) sama ekonometrija ne može da se zamisli bez oslonca na mnogo toga što nije empirijsko, što dolazi *izvan* onoga što je, strogo govoreći, ekonometrija sama, (2) sama ta činjenica dovoljna je da se kao *ozbiljni* uvažavaju i rezultati dobijeni neekonometrijskim postupcima. Kad već važi (1) onda ni rezul-

tati dobijeni neekonometrijskim analitičkim instrumentarijem ne mogu da budu automatski dezavuisani samo zato što su metodološki i analitički *izvan ekonometrije*. Neka usput bude napomenuto da se nisam bavio širinom problemskog područja na koje mogu da se primene ekonometrijski metodi, kako se čini da autori tumače u 1. pasusu na s. 125, nego je poenta bila u tome da se razna pitanja mogu proučavati raznim metodama a da će se kod nekih pokazati kao superiorni jedni a kod drugih *drugi metodi*. Nisam prihvatio ideju uniformne superiornosti ekonometrijskog analitičkog instrumentarija, te ukoliko uopšte postoji neki stav kome sam tvrdo priklonjen onda bi to, pre mnogih drugih, mogao da bude upravo ovaj. U prilog mu, pored iscrpnog obrazlaganja datog u prethodnom osvrtu (Madžar 2005, ss. 61, 72), govori i činjenica da studija nije donela neka krupnija saznanja koja nisu bila poznata i pre nje; to su komentatori studije smesta zapazili i eksplicitno istakli (Kovačević Ml. 2005, s. 47, Kovačević Mil. 2005, s. 86), a i sam sam tu činjenicu naglasio kao veoma znakovitu (Madžar 2005, ss. 55, 60, 61). S druge strane, mnogo je toga što *ne može* ekonometrijski da se utvrdi a *može* tradicionalnim, „pešačkim“ metodama (izrazi očitio nisu adekvatni a možda bi najprimereniji izraz bio *neekonometrijski* metodi; to je jako širok pojam i zato bi, kad god se koristi, trebalo učiniti napor da se iz konteksta razabere o kakvim se, preciznije, metodima radi).

Dobar primer takve spoznaje dao je Ml. Kovačević (2005, s. 45): jedan od ni-pošto zanemarljivih načina na koje je uvoz doprineo domaćoj proizvodnji jeste i okolnost da je on, pogotovo tako uvećan, doprineo dodatnoj vrednosti jednog znatnijeg broja sektora; reč je o špediciji, osiguranju, saobraćaju, trgovini... Čak i kad bi se našli delotvorni metodi ocene ovog doprinosa – a to sigurno nije lako – samu činjenicu njegovog postojanja ekonometrija, ni klasična ni nova, ne može da otkrije i za njegovo prepoznavanje potrebno je zaletanje u semantički omotač ili, kako je ovde terminološki opredeljen, u epistemološku ljušturu. Kao što pokazuje obimna literatura objavljena pre ove studije, mnogi metodi koje sam, nadam se iz nepretencioznosti, označio kao *tradicionalne* i *pešačke*, a koji svoj neposredni oslonac imaju upravo u toj ljušturi, mogu bez ekonometrije, ali ekonometrija sa svojim ocenjivanjem parametara ne može bez konceptualnog oslonca i duboke metodološke osnove iz koje se izvode i pretpostavke na kojima ona u celosti počiva i strukturna specifikacija modela, s tim što oba ova elementa svoje uporište imaju upravo u epistemološkoj ljušturi. Iz te ljušture izvlače se potrebne apriorne pretpostavke. Mnoge od njih uvek su morale da se uzimaju *cum grano salis*, u klasičnoj ekonometriji mnogo više nego u novoj, ali, kao što i sami autori ističu (Arsić *et al.* 2005b, ss. 126, 127), ni nova ekonometrija ne može da proradi bez tih apriornih epistemoloških štula. Što se mene tiče, uvek sam bio impresioniran začuđujućim preovladavanjem linearnih (i loglinearnih) relacija u ekono-

metrijskim istraživanjima; ne verujem da je svet svesno tako ustrojen da bi ekonometričarima olakšao život i posao. Naprotiv, reč je o aproksimacijama za koje se često ne zna koliko su dobre, o elementima analize koji se apriorno prihvataju, o svojevrsnom „masiranju“ realnosti, tj. nasilju nad njom, u nadi (a *nada* je, čini se, u ovom kontekstu prava reč) da će se i pored toga stići do naučno relevantnih i praktično upotrebljivih spoznaja.

Ne čini mi se delotvornim suprotstavljanje Labusa i Dinkića, s jedne, i (Mlađena) Kovačevića, s druge strane, kao dokaz inferiornosti ili čak eventualne neprihvatljivosti metoda koji nisu ekonometrijski (Arsić *et al.* 2005b, s. 126). Niko nije tvrdio da primena „tradicionalnih“ metoda automatski obezbeđuje tačnost rezultata i ispravnost sudova; *svi* metodi mogu da se upotrebe ali i da se zloupotrebe, *svi* metodi mogu dovesti do protivrečnih nalaza, a protivrečni nalazi u priložima Kovačevića, odnosno Labusa i Dinkića, nisu ništa više dokaz neprihvatljivosti njihovih metoda nego što bi brojne protivrečnosti u empirijskim nalazima ekonometričara bile dokaz neadekvatnosti same ekonometrije. Uz sve, bilo bi pogrešno Labusa svrstavati u ekonomiste koji su nevični ekonometriji; zajedno sa D. Vujovićem i Miladinom Kovačevićem on je konstruisao i empirijski ocenio prvi model opšte ravnoteže za jugoslovensku (reč je o SFRJ) privredu; u našoj javnosti to je možda najviši domet u primeni ekonometrije i u njenom korišćenju da bi se došlo do nekih doista važnih ekonomskopolitičkih implikacija.

Autori ističu stabilnost nekih strukturnih relacija čak i u turbulentnim vremenima koja su dubok pečat utisla našoj nedavnoj prošlosti i u kojima još uvek živimo. Ta stvar po svoj prilici iziskuje dodatna istraživanja, ali moglo bi da se ispostavi da su u pravu. No, poenta uopšte nije u tome. Poenta je u okolnosti da nije stabilno ono što određuje sadašnji položaj i razvojne osobenosti naše privrede i što se pokazuje kao determinanta naše ekonomske budućnosti. To kako nam privreda zasad funkcioniše i mehanizmi posredstvom kojih ostvaruje svoj rast – nije, najkraće rečeno, održivo ni na srednji rok, a o dugom da se i ne govori. Vanredni, trenutnim okolnostima izazvani (a za neko vreme obilni) prilivi deviza neće potrajati, a njihova nimalo ugodna kontrakcija već je u toku; MMF je digao kažiprst i pomera ga na način koji ne obećava ništa dobro. U analizi odnosa i međuzavisnosti koji su strukturno stabilni mora se praviti jasna hijerarhija. To što će neke veze ostati stabilne slaba je uteha u svetlu *odsudno važnog* saznanja (do koga se ne stiže ekonometrijskim metodama) da se iscrpljuju vanredni devizni prilivi i da će ekonomska politika morati da potraži nekakav odgovor na taj teški izazov. Sudeći po ocenama koje je MMF dao o našem spoljnom dugu, o našoj javnoj potrošnji, o penzijama i o reformi administracije, stvari će se toliko promeniti da će ovo što trenutno analiziramo uskoro – posmatrajući, naravno, sa

funkcionalnog i razvojnopolitičkog stanovišta – postati jedna posve druga privreda. Isticanje stabilnosti *nekih* strukturnih relacija može i pažnju javnosti i ekonomsku politiku da skrene sa odsudno važnih na manje važne stvari i da unekoliko prekrije ogromne izazove sa kojima će i sama politika i društvo u celini morati da se suoče. Šta god da je stabilno i šta god da se i posle upravo nagoveštenih promena neće promeniti, drastično će se promeniti ono od čega se živi, ono što u visokom stepenu određuje sudbinu zemlje.

Ovaj sud je, naravno, potpuno odvojen i sasvim nezavisan od pitanja da li treba (i dalje) proučavati neke zanimljive epizode ili periode iz svetske (i naše) privredne istorije, kao što su velike hiperinflacije ili poznate krize registrovane u prošlosti. Ako se to uopšte postavlja kao pitanje, odgovor je jedno emfatično **treba**. Ali to zaista nema nikakve veze sa prethodnom argumentacijom jer se ona bavi elementima koji su neposredno primenljivi na ekonomsku politiku *hic et nunc* a ne o proučavanjima događaja koja treba da uvećaju naša opšta, manje više univerzalno primenljiva ekonomska znanja. Kad sam govorio o maloj ili nikakvoj relevantnosti proučavanja veza za koje se zna da će takoreći već u neposrednoj budućnosti biti znatno i kvalitativno promenjene, uvek sam bio dovoljno obazriv da podvučem da je reč o *operativnoj i pragmatskoj* (a ne nekoj opštoj saznajnoj) vrednosti (ss. 58, 69, 71).

Kad je reč o makroekonomskoj turbulenciji i o neizbežnoj kolebljivosti stopa rasta u takvom okruženju, rekao sam sve što je o implikacijama stopa rasta u vezi sa regresionim koeficijentima trebalo reći (Madžar 2005, ss. 67-8). U odgovoru na moju opasku autori reinterpetiraju deo *moje* argumentacije. Ostalo je nedirnutu pitanje implikacija stopa rasta u pogledu regresionih koeficijenata i u režimu promenljivih stopa. Pitanje treba temeljnije istražiti, ali kad god se regresioni koeficijent svodi ne nekakvu funkciju nekih stopa rasta, ili kad se tako može izraziti, moglo bi da se ispostavi da u njegovom formiranju postoje neki apriorne komponente. Temeljnije izučavanje možda će pokazati da takvog uticaja nema ili da je on takav da može da se zanemari, ali pitanje sigurno nije irelevantno. Ali, očevidno je da je netačna autorska tvrdnja „da u svetu konstantnih stopa rasta nema mesta za bilo kakvu ekonometriju...“, jer bi sve serije generisane na ovaj način bile determinističke“ (s. 128). U stvari, ogromna većina empirijskih studija privrednog rasta, oslonjenih na ekonometrijske metode ocenjivanja parametara, uključujući i one sa kojom je ozbiljna empirijska istraživanja pokrenuo Solow (1957, 1960), operiše sa konstantnim stopama a bruto domaći proizvod (BDP), kapital, zaposlenost... tretiraju, naravno, kao stohastičke promenljive. Tako se *jedna* stopa rasta za ceo period dekomponuje na doprinos akumulacije kapitala, prirasta radne snage, tehničkog napretka... Kad bi se odbacila ideja *jedne* stope rasta za ceo period, takva *jedinstvena* dekompozicija koja obuhvata veći broj go-

dina bila bi nemoguća. Za svaku godinu morala bi da se pravi posebna, njenom stohastičkom odstupanju prilagođena dekompozicija. Primena Gauss-Markovljeve teoreme daje eksplanatornim promenljivim poseban tretman, ali to je jedna od onih pikanterija koje su tadašnji ekonometričari prihvatili da bi zasnovali metod za koji su se opredelili i ovde ne mora dalje da se raspreda. U modelima sa konstantnom stopom rasta, bilo da je pretpostavljena ili dobijena analizom, BDP je uvek tretiran kao aleatorna promenljiva sa stohastičkim članom za koji se uzimalo da zadovoljava standardne pretpostavke (nulta očekivana vrednost, konstantna varijansa, odsustvo autokorelacije...). Uostalom, kad se za neki period ekonometrijski oceni proizvodna funkcija i kad se u nekom izvedenom rezultatu dođe i do stope rasta, jasno je da ta stopa za ceo posmatrani interval može da bude jedinstvena, te tako i konstantna. To što stohastički član iz perioda u period izaziva slučajna odstupanja BDP i što se to odražava i na odgovarajuće stope rasta na znači da se inherentna, tendencijski prevlađujuća stopa za interval kao celinu ne može tretirati kao konstantna i da ne proizvodi implikacije za neke regresione koeficijente koji se takođe odnose na period kao celinu. Rezimirajući i parafrazirajući, kad god se proizvodna funkcija ocenjuje za interval koji sadrži više perioda (godina) a iz nje proizlazi *jedna* stopa rasta BDP, to je slučaj modela koji, uprkos tome što ima stohastičku specifikaciju, operiše sa konstantnom stopom i analitički formalizuje eksponencijalni rast. Možda nije nemoguća vizura u kojoj se sve ovo javlja kao semantičko pitanje, ali iz svega sigurno sledi da između stohastičke specifikacije modela i eksponencijalnog rasta sa konstantnom stopom ne mora da bude protivrečnosti.

Kad je već reč o stopama rasta, ovo je tačka na kojoj želim da istaknem ispravnost autorskog odgovora na jedno moje razmatranje i da bez okolišenja priznam jednu svoju grešku. Naime, kad sam (Madžar 2005, s. 67) zaključio da koeficijent elastičnosti BDP u odnosu na uvoz i stopa rasta uvoza podrazumevaju neočekivano mali objašnjeni deo stope rasta BDP (jedna osmina do jedne desetine procenta) smetnuo sam s uma da je reč o *mesečnim a ne godišnjim* stopama rasta, pa objašnjeni deo stope rasta očigledno nije onako zanemarljiv kako sam tvrdio. Spadam u one koji su navikli na godišnje stope i sa njima barataju kao po logici nekog uslovnog refleksa; da bi stope mogle da budu mesečne nije mi tom zgodom palo na pamet, iako su u jednom nešto udaljenom prethodnom delu studije autori izričito naznačili da se radi o mesečnim stopama i čak objasnili metodologiju ocenjivanja mesečnih na osnovu godišnjih serija. Idući kroz tekst to sam ispustio iz sećanja iako sam u svom osvrtnu pohvalio i samu činjenicu da su mesečne serije procenjene i metodologiju po kojoj su te procene izvedene.

5. OSVRT NA NEKE PRAVILNOSTI U FUNKCIONISANJU PRIVREDE

Najviše nedoumica pojavilo se u vezi sa vrlo nestandardnom makroekonomskom proizvodnom funkcijom, gde se uvoz pojavio u ulozi nekakvog faktora proizvodnje i u vezi sa činiocima koji opredeljuju uvoz, posebno njegov zapanjujuće visok nivo u četiri godine nakon političkog preokreta iz 2000. godine. Tu nemam ništa da dodam u odnosu na ono što sam rekao u svom prethodnom osvrtu na studiju (2005, ss. 66-9). Celishodno bi moglo da bude samo isticanje nekih važnijih akcenata. O tome šta uvoz znači u tekućoj privrednoj situaciji, kako je delovao na obim i kompoziciju agregatne ponude i u kakav je položaj doveo domaću proizvodnju, bitno sužavajući *tražnju* na koju je ona mogla da računa – ekonometrija, klasična ili savremena, u načelu nema šta da kaže. To je jedna od onih oblasti o kojima metodi logičkog zaključivanja i zdravorazumskog povezivanja pojedinih krupnih činjenica imaju ne samo komparativne prednosti, nego i jednu vrstu analitičkog monopola: udar koji je uvoz proizveo u našoj privredi može se dobro razumeti i u punoj meri sagledati samo pažljivim odmeravanjem i tananim preciziranjem promena koje su nastupile otprilike kad i tekući milenijum a koje su privredu skokovito i skoro munjevito prebacile iz jednog režima funkcionisanja u drugi. Došlo je do naglog (uvećanja) priliva deviza, uvoz se vinuo do numeričkih vrednosti koje ranije nisu zabeležene, domaća privreda se našla u iznenadno skućenom prostoru i ostala takoreći bez daha. Veliki ali, kako se unapred znalo, *vremenski ograničen*, priliv deviza omogućio je održavanje neobičajeno jakog dinara – kompetentni poznavaoči čije mišljenje cenim i prihvatam govore o prevelikoj precenjenosti dinara (Ml. Kovačević u podužem nizu svojih radova, npr. 2004) – a sve je to bilo praćeno opetovanim smanjivanjem carina i takođe naglom liberalizacijom uvoznog režima.

To su bitne činjenice privrednog stanja u koje je jugoslovenska privreda gurnuta na prelazu vekova, jedno krajnje netipično funkcionalno čvorište iz koga je proisteklo sve što je od nekog značaja za sagledavanje našeg ekonomskog položaja i implikacija po budućnost koje iz njega proizlaze. Ekonometrija ne treba i, po mom mišljenju, ne može da se bavi ovim kardinalno važnim spletom naglih, verovatno nepredvidivih pomeranja i jednim brojem takođe krupnih makroekonomskih promena koje su tim pomeranjima izazvane. Osnovno je ono što je bez ikakvog oslonca na ekonometriju već mnogo puta istaknuto: kao kod holandske bolesti, naglo uvećan priliv deviza omogućio je uvoz kakav nikada ranije nije zabeležen, smanjivanje zaštite i brza liberalizacija samo su dodali ionako neizdrživom konkurentnom pritisku uvoza, a kad prođe ovaj petogodišnji medeni mesec, dobar deo domaće ponude biće pridavljen, čitavi sektori biće izbrisani sa naše privredne karte. Lako je zaključiti: kad se ovaj epohalni poremećaj slegne, pri-

liv dodatnih deviza će nestati ili bitno opasti (treba se setiti plana servisiranja našeg spoljnog duga), a društvo bi moglo da nam se nađe na nekakvoj pustoj zemlji, u ogolelom ekonomskom krajoliku u kome će razočarajuće biti redukovani i domaća proizvodnja i uvoz. Usput, ni na kraj pameti mi ne pada, kao što mi autori pripisuju u fusnoti 20 na s. 131, da uvoz tretiram kao komponentu agregatne tražnje umesto da ga svrstam u sastavnice agregatne ponude. Generacije sam podučavao elementarnoj definicionoj relaciji $Y = C + I + G + X - M$, odnosno $Q + M = C + I + G + X$, a ne bih se iznenadio, iako ne mogu da garantujem, da bi se i u samom autorskom kolektivu našao neko ko je to od mene učio. Kad sam (Madžar 2005, s. 67) rekao da je uvoz „prvenstveno kategorija u sferi tražnje“, to je bio, dozvoljavam nedovoljno precizan, način da istaknem da on, konkurišući domaćoj proizvodnji, apsorbuje dobar deo tražnje i tako sužava prostor za domaću proizvodnju, delujući kao činilac njenog *smanjivanja*. Autorima je promakao ostatak rečenice: istakavši u citiranoj sintagmi da je uvoz u sferi tražnje, u nastavku rečenice sam dodao „a tek potom (izvestan) činilac u sferi ponude“. Iz toga je jasno da nije reč o bilansnom razvrstavanju nego o funkcionalnom lociranju uvoza; pretpostavljam da autori ne bi mogli da poveruju da bilo kome može da padne na pamet da istu kategoriju (uvoz) u isti mah svrstava na obe strane makroekonomskog bilansa. Autorima je takođe promaklo da sam preciznu bilansnu lokaciju uvoza dao na s. 68 (sredina) gde stoji da među kategorijama finalne raspodele treba razlikovati „ličnu potrošnju, investicije, javnu potrošnju, porast zaliha, izvoz (*uz uvoz kao odbitnu stavku* – podvučeno ovde)“. Nadam se da je time otklonjena pretpostavka moje neupućenosti u elementarne makroekonomske identitete koji su dobro poznati studentima sa završene prve dve godine (državnih ili privatnih) ekonomskih fakulteta.

Bez značaja je, i sasvim mimo teme, kad autori govore kako bismo mi kao mala zemlja morali imati veliko učešće spoljne trgovine u privredi, kako bi za privredu bilo dobro da održava trajno visok uvoz i kako nema uspešnog rasta bez pritiska konkurentnosti koja velikim delom treba da potiče iz uvoza. *Nije ovde reč o trajno održivom uvozu* nego o jednom strašnom *udaru* uvoza koji bi mogao da traje taman toliko da privredi nanese velike štete a da je potom ostavi u stanju okljaštrene ukupne ponude. Koliko mi je kao nespecijalisti poznato – a svoje viđenje sam doterivao čitajući skoro svu relevantnu domaću istraživačku produkciju – od takvih udara, od naglih uvećanja uvoza koja ne odražavaju strukturne karakteristike domaće privrede, gotovo sve zemlje, a svakako sve *razvijene* energično se i sistematski brane. Da je dobro da se privreda ovako naglo i tako žestoko izloži kratkoročno tempiranoj prejakoj uvoznoj konkurenciji, sigurno je da bi to mnogi otkrili pre nas i da bi to u svetu bila široko primenjivana praksa. Priča se da u Vašingtonu postoji nekoliko specijalnih telefona, te kad se učini da se pre-

više nadula ponuda kineskih bluza, japanskog čelika i sl., diskretno prorade ti telefoni i uvozna ponuda se vraća u svoja legitimizovana korita a da nijedna ovlašćena institucija ne mora da zaseda niti da donosi nekakve zvanične akte. A šta tek reći o merama vancarinske zaštite koje su dostigle takav rafinman da za neugodno otežavanje prodora naše privrede na zapadna tržišta jedva da će išta drugo biti potrebno.

Zanimljiva je opservacija (Arsić *et al.* 2005b, s. 131) da donacije, lako zaduživanje i ostalo kod nas nisu morali direktno da se manifestuju kroz velike spoljne deficite i da je odgovorna ekonomska politika, kroz manju ekspanzivnost, mogla taj priliv da skrene na razvojno delotvornije alternative. Autori navode kao primer Kinu i druge zemlje Dalekog istoka, kao i uspešnije zemlje u tranziciji. U vezi sa tim čini se da je prikladno da se daju sledeće napomene. *Prvo*, upotreba priliva stranih sredstava delom zavisi od njihovog oblika, odnosno strukture. Ako on dolazi u obliku stranih direktnih ulaganja (FDI), onda je gotovo predodređeno da bude proizvodno uložen i da uz izvestan vremenski pomak da rezultate, pored ostalog i u obliku dodatnog izvoza. Kod nas je komponenta FDI bila relativno mala i ta izvozno-proizvodna orijentacija dobrim je delom po tom osnovu izostala. *Drugo*, iz razloga u koje ovde nema potrebe da se ulazi, kod nas je znatno zakasnilo institucionalno prilagođavanje i privreda je bila (nažalost, i danas je) uglavnom nesposobna za efikasno investiranje; skretati dopunska inostrana sredstva na nekakva značajna ulaganja u razgrađenom a nedograđenom institucionalnom poretku – bilo bi po svoj prilici i neracionalno; kad dopunska sredstva budu skrenuta u tekuću potrošnju, izostaje efekat odgovora proizvodnje i izvoza analogno onome što je rečeno u prethodnoj tački. *Treće*, nije baš očigledno da je ekonomska politika u prethodne četiri godine bila toliko ekspanzivna, kao što tvrde autori; treba se setiti da je, i pored tolike „ekspanzivnosti“ situacija u domenu zapošljavanja očajna i da je, nakon što je u završnoj deceniji prošlog veka izgubljeno oko jedne četvrtine zaposlenosti, od 2001. do danas dodatno izgubljeno još oko 300 hiljada radnih mesta. Šta bi se tek dogodilo u slučaju neke manje „ekspanzivne“ politike i zar se ne može govoriti o žestokom socijalnom ograničenju na njenu restriktivnost? Utoliko pre što je i alternativa rasta kroz izvoz, nakon deset godina međunarodne izolacije i bombardovanja, i sama bila sputana brojnim ograničenjima. Saglasan sam sa autorima da je drukčija politika deviznog kursa mogla da pomogne izvozu, iako jedna uticajna struja u ekonomskoj profesiji to poriče tvrdeći da i „nemamo šta da izvozimo“. No, devizni kurs nije bio precenjen zbog pustog besa ili sirovog neznanja; ne sme se zaboraviti da je on, tako precenjen i stabilan, silno doprineo smirivanju inflacije i unutrašnjoj makro stabilnosti. Aktiviranje kursa u podsticanju izvoza značilo bi gubljenje dragocenog učinka

na planu smirivanja inflacije, a stvar je vrednovanja da li bi ovaj trošak bio opravdan i kakav bi na kraju bio neto efekat. *Četvrto*, autorsko rezonovanje o mogućnosti neke druge politike koja bi, slično onoj u Kini, obezbedila suficit u spoljnim bilansima čak i uz veliki priliv stranih dopunskih sredstava sadrži *implicitnu pretpostavku da je takva politika moguća*, da je njen potencijal u (pre)usmeravanju resursnih tokova velik. Ja, naprotiv, često podvlačim da je Srbija jedna od najkomplikovanijih zemalja sveta, jedan objekat sa zabrinjavajuće niskim stepenom upravljivosti. Ja ne mislim da ekonomska politika može da postigne u Srbiji ono što redovno ostvaruje u Kini. Uostalom, za ove četiri godine nakon preokreta iz 2000. promenili smo nekoliko vladajućih garnitura, pa to na konfiguraciji spoljnotrgovinskih tokova baš i nije ostavilo nekog traga. Srbija je osuđena na mnogostrano inhibirane koalicione vlade čiji je manevarski prostor skučen a verovatnoća obaranja uvek zabrinjavajuće visoka. Ekonomsku politiku teško je u Srbiji voditi, a gotovo je nemoguće voditi politiku znatnijeg lišavanja (tj. lišavanja osetno većeg od ovog sadašnjeg). Računati sa nekim velikim potezima i krupnim zaokretima – sem kad nas gola oskudica i surova resursna ograničenja na to nateraju – nije realistično. *Peto*, ponašanje naših donatora bilo je u osnovi uslovljeno našom beznadnom situacijom nakon deset godina međunarodnog pritiska, kao i njihovom procenom da u dogledno vreme ne možemo sami tu situaciju radikalno da preokrenemo. Da smo u ekonomskoj politici mogli da krenemo putem koji bi bio sličan kineskom, pa još da smo na tom putu ostvarili i neke vidljivije performanse, međunarodna zajednica nam ne bi ni obezbedila tolike donacije i ostale oblike podrške. Čak se postavlja i pitanje da li bismo, sa nekom uspešnom ekonomskom politikom u kineskom ili sličnom stilu, izdejstvovali toliki otpis spoljnog duga. Upućeni će u ovome naslutiti problem moralnog hazarda u međunarodnim razmerama, sa suverenim državama kao relevantnim igračima. Sledi zaključak za koji verujem da neće biti univerzalno prihvatljiv i koji će i autori po svoj prilici osporiti: u situaciji male ili izostale kontrole makroekonomskih tokova, uz mnoštvo teških socijalnih ograničenja i političkih manjkavosti (*the systemic failures*) koje opterećuju politiku, pa u njenom okviru i ekonomsku politiku, uz ogromna očekivanja stanovništva i uz potrebu vlasti da se legitimizuje brzim poboljšanjima, dotoci stranih sredstava, po osnovu poklona i po osnovu zaduživanja, automatski se prevaljuju u tekuću potrošnju i manifestuju kroz spoljnoekonomske deficite; ekonomska politika po mom mišljenju biva na jednom broju važnih sektora endogenizovana i njene mere i parametri bivaju opredeljeni tim resursnim tokovima umesto da ih opredeljuju. *Šesto*, veliki deo onoga što je domaću konjunkturu diglo iznad nivoa koji autori odobravaju, a koji bi bio bliži kineskom uzoru, nije zapravo ni pod kontrolom ekonomske politike. Tačno je da u

kolektivnom sektoru privrede (javna preduzeća, deo preostalih preduzeća u društvenom vlasništvu) vlada popriličan haos u formiranju plata i zarada, ali nije baš očigledna mera u kojoj to vlada sa svojom ekonomskom politikom može da kontroliše. Sigurno je, međutim, da nema kontrolu nad platnim fondom u privatnom sektoru, koji je valjda premašio polovinu ukupnog platnog fonda, a da se o sivoj ekonomiji i privatno posedovanoj poljoprivredi, čiji su dohoci uvek bili van neposrednog domašaja ekonomske politike, i ne govori. *Sedmo*, čak i da je bila moguća neka znatno različita, kineskom uzoru bliža ekonomska politika – a ja sam uveren da nismo Kina i da takva politika nije bila moguća – sve dok je ona, opravdano ili neopravdano, bila takva kakva je bila, ona je predstavljala jaku kariku u širem mehanizmu putem koga su se donacije i drugi dugoročno neodrživi prilivi neposredno preivali u naše zabrinjavajuće spoljnoekonomske debalanse; takva ekonomska politika bila je deo uzročnog mehanizma koji je nabujali uvoz činio determinantom povećanja (i povećanih) plata, a ne obrnuto. Nezavisno od toga da li je država mogla da vodi i drukčiju ekonomsku politiku (npr. neku sličnu kineskoj), izgleda jasno da je ona bila moguća samo dok traje taj obilni priliv dopunskih sredstava iz inostranstva. *Osmmo*, deo ogromnog prirasta uvoza narod je isfinansirao sam, potpuno nezavisno od države i njene ekonomske politike, pa za taj deo politika, sve da je i mogla da igra poželjni kineski kadril, ne može da bude odgovorna. Čini se da još ne znamo tačno koliki je taj deo (još je pokojni guverner Avramović govorio o „neidentifikovanim izvorima finansiranja uvoza“), ali on nije zanemarljiv, a sa ukidanjem sankcija postao je i finansijski atraktivniji (ocenjeno je da su sankcije uvoz poskupljivale za oko 30%) i operativno lakše ostvariv (prestala je potreba za krijumčarenjem preko nekih susednih zemalja). Drami naše ekonomske budućnosti sigurno doprinosi činjenica da ne znamo stepen dugoročne održivosti te značajne komponente uvoza. Pored svega i uprkos svemu, ne može se reći da je naša ekonomska politika, uz sve njene kritici podložne uzmake i manjkavosti, baš sasvim proharčila blago koje se za jedno očigledno ograničeno vreme ulivalo u našu privredu i celom društvu olakšavalo bedu u kome se zateklo; dobar deo toga što je pritalo skrenuto je sasvim svrsishodno u devizne rezerve koje su se za oko četiri godine povećale za oko deset puta; njihov prirast, ostvaren po raznim osnovama, čini dobrih 50% prirasta naše spoljne zaduženosti. Znajući za silna ograničenja sa kojima se sukobljavala i još i dalje suočava ekonomska politika i za promene nekoliko garnitura za makroekonomskim kormilom, sklon sam da to okvalifikujem kao iznenađujuće dobru performansu.

6. UVOZ KAO ČINILAC (DE)MOBILIZACIJE RESURSA I KAO ARGUMENT PROIZVODNE FUNKCIJE

Kad se govori o stvarnom ili tobožnjem uticaju uvoza na našu privredu, zaboravlja se da je pored alokacije vrlo važna i mobilizacija privrednih resursa i da je u institucionalnim vakuumima i krizi kredibiliteta u kojoj se našla naša privreda ovo drugo neuporedivo važnije od onog prvog: šteta koju bi uvoz mogao da izazove po osnovu demobilizacije resursa biće da je mnogostruko veća od koristi koje bi konkurentski pritisak uvoza mogao da produkuje na planu povećanja efikasnosti. Sve su to suštinski važne činjenice koje se mogu ustanoviti standardnom logičkom analizom, pri čijem utvrđivanju ekonometrija nije potrebna a nije ni korisna; ona treba da se okrene onome što drugi metodi ne mogu da postignu – polazeći od ograničenja koja impliciraju upravo skicirana saznanja koja joj nisu dostupna i za čije generisanje nije opremljena, ona treba produbljeno da meri i kvantifikuje odgovarajuće detalje, da u širokim okvirima, za čiju spoznaju nije ni potrebna ni sposobna, iznalazi dalje izvedene veze i krupnijim činionicima uslovljene međuzavisnosti.

Dobro je poznato da postoje hijerarhijski uređene ravni uzroka i posledica, pri čemu su sve skupine osim onih u najvišoj i u najnižoj ravni istovremeno i uzroci i posledice: svaka takva skupina javlja se u ulozi uzroka u odnosu na činioce u ravni neposredno *ispod* nje i u ulozi posledica u odnosu na činioce u ravni lociranoj neposredno *iznad* posmatrane, tj. date ravni. To ne samo da mi je poznato, nego sam u mlađim godinama i sam o tome u više navrata pisao. Piramidalna hijerarhijska uređenost poznata je ne samo u ovoj primenjenoj logici nego i u drugim oblastima. B. Popović (2005, pisano oko 1900.) prepoznao ju je i u estetici, odnosno teoriji književnosti, govoreći o „pojednostima i okolnostima“ koje daju estetsku vrednost i uverljivost jednom književnom delu i „koje se dižu ili spuštaju u više slojeva ili spratova“ (s. 25), te u vezi sa kojima može da se govori o „višespratnom“ nizanju pojedinosti „koje se kupe jedna oko druge i pojačavaju jedna drugu“ (2005, s. 29).

Sad dolazi nešto što bi moglo da šokira moje partnere u ovom dijalogu i što bi moralo da izazove njihovu energičniju reakciju. U opisanoj piramidalnoj hijerarhiji ravni ja ne vidim nijednu u kojoj bi uvoz mogao da zavisi od plata i zarada. Kako bi možda rekao i Granger, da li takva jedna ravan postoji ili ne – ne utvrđuje se ekonometrijskim postupcima. To je stvar kvalitativne, neekonometrijske, od konkretnih statističkih podataka potpuno odvojene i nezavisne analize. Mnogima je očigledno da bez te (privremene, kao i svaki povodanj) poplave uvoza plate ne bi mogle tako komotno da se formiraju i liberalno da se povećavaju. Kad oskudica deviza stegne i umanjí uvoz, povući će se u neko normalno ko-

rito (a kakvo je to korito tek ostaje da se vidi) i plate i zarade, a o penzijama se ne bih usudio ni da govorim. Uvoza može da bude onoliko koliko može da se isfinansira, a poznato je da se on ne plaća domaćim platnim fondom, nego tvrdom deviznom gotovinom, onoliko koliko je ima i dok je ima. No, ako bi se i našla neka ravan u kojoj plate kao činilac i, možda, neka mera agregatne tražnje znatno utiču na uvoz (sintagma *opredeljuju uvoz* teško mi nekako ulazi u kompjuter), ja bih dalje obrazlagao da je ta ravan manje relevantna i da je ne treba mnogo isticati pored drugih mnogo važnijih ravni; usredsređivanje na manje važnu ravan, čak i ako se u njoj, uz izvesne napore daju ekonometrijski razabrati neke međuzavisnosti, daje, reklo bi se, pogrešnu orijentaciju ekonomskoj politici.

Naša nepovratna socijalistička prošlost sva je u znaku prebrzog rasta ličnih dohodaka (treba se setiti poznatog Horvatovog „indeksa preticanja“, pokazatelja koji meri za koliko se lični dohoci povećavaju brže od produktivnosti rada), ali to nam nije donosilo dodatni uvoz sem u onim periodima kad smo, makar i uz neodgovorno zaduživanje, imali čime da ga isfinansiramo. Zbog svega toga ne mogu ni u jednoj ravni da prihvatim da je platni fond, kako god da je definisan, determinanta uvoza. I opet, čak i kad bi se, sa „masiranjem“ podataka ili bez njega, takva ravan mogla pronaći, veza kojom se identifikuje uticaj plata na uvoz sukobila bi se sa suprotno usmerenom vezom, u jednoj mnogo važnijoj ravni, u kojoj se golim okom i zdravim razumom, bez ekonometrije i svega što ona povlači, neposredno uočava da uvoz bitno utiče na plate, kao što je u ovom zaošijanom vremenu maltene sve u znaku nezdravo hipertrofiranog uvoza. Autori mi nedozvoljeno pripisuju da preporučujem porast plata kao put ka većem uvozu (s. 132); tako nešto nikad nisam napisao nego sam, naprotiv, tu drastičnu implikaciju naveo kao jedan od elemenata koji kompromituju njihov model.

Sa uvozom je povezana i proizvodna funkcija koja je u prethodnom osvrtu okarakterisana kao problematična, a ovde se u prilog te tvrdnje mogu izneti samo neke dodatne napomene sa nadom da će se doći još do nekog ugla iz koga će neodrživost takve specifikacije biti još jasnija. Onako kako je korišćen u studiji, meren široko definisanim agregatima i *veoma heterogen*, uvoz sadrži komponente koje su mogle da doprinose proizvodnji kao i druge koje su je destimulirale i potiskivale. Tako bi uvoz potrošnih dobara sasvim izvesno delovao kao činilac *potiskivanja* proizvodnje, dok bi uvoz sirovina, reprodukcioni materijala, rezervnih delova i investicionih dobara mogao da deluje *u oba smera*: kao izvor potrebnih proizvodnih utrošaka on bi na proizvodnju delovao podsticajno (strana ponude) dok bi kao moćna konkurencija domaćoj proizvodnji svih tih *utrošaka* delovao *opet destimulativno*. Treba se setiti kako je, gotovo u celosti, propao naš metalski kompleks i koju je ulogu u toj propasti igrala slabo kontrolisana ili sasvim nekontrolisana provala uvoza. Kad neka promenljiva produku-

je suprotno usmerene uticaje na neku drugu promenljivu, onda ona za tu varijablu, principijelno uzevši, nije pogodna i čak nije prihvatljiva kao eksplanatorna promenljiva. Takva eksplanatorna promenljiva ne objašnjava ništa čak i kad su veoma jaki uticaji iz dveju protivno usmerenih grupa. Kad se iz perioda u period menja relativna moć tih suprotstavljenih uticaja dobija se poremećena slika za koju načelno nije jasno kako treba da bude protumačena. Kod takve promenljive čak ne znamo ni kakav znak da očekujemo: kad preovlada jedna grupa uticaja, to može da bude jedan znak, a ako preovlada druga grupa, znak može da se preokrene! Time temeljno odstupamo od Grangerovog saveta da pri odabiru strukturne specifikacije treba da imamo jasne apriorne predstave o tome između kojih promenljivih postoje uzročne veze i, sa tim svakako povezano, kakav je njen karakter.

Razlozi zbog kojih i načini na koje uvoz generiše dve skupine suprotno usmerenih uticaja na BDP detaljno su opisani u prethodnom osvrtu (Madžar 2005, ss. 67-8), pa ovde neće biti ponovljeni. I, najzad, na osnovu poricanja uvoza kao eksplanatorne promenljive na kojoj bi mogla da se gradi proizvodna funkcija, autori mi pogrešno pripisuju ili se bar (i) tako može protumačiti tekst na ss. 132-3, da se zalažem za standardnu proizvodnu funkciju. Nezavisno od toga da li su to autori doista nagovestili, ovde se mora jasno naglasiti da to nije tačno. Iz činjenice da se odbacuje proizvodna funkcija sa uvozom kao eksplanatornom promenljivom nipošto ne sledi da se zagovara klasična proizvodna funkcija. U našoj privredi istrajava ogromna nezaposlenost i (još uvek, i verovatno) nizak stepen korišćenja kapaciteta; ta privreda, prema tome, nije ograničena činiocima sa strane ponude kad su u pitanju neke njene najvažnije sastavnice; lako bi moglo da se ispostavi da u takvoj privredi proizvodnoj funkciji i nema mesta. U osvrtu (Madžar 2005, s. 67) je izražena sumnja u identifikovanje nekakve pravilnosti u variranju stope rasta, sumnja koja je ekvivalentna upravo formulisanju sumnji u mogućnost (i celishodnost) empirijskog ocenjivanja proizvodne funkcije: „... /P/privreda bi mogla da se dojmi kao ljuska na uzburkanim... talasima. /S/topa rasta BDP se... tako nasumično kolebala da jedva da išta i ima da se objasni“.

Autori smatraju da se pogubni učinci preteranog uvoza ne sastoje u tome što davi proizvodnju nego u tome što buduću spoljnotrgovinsku poziciju zemlje čini neodrživom. U vezi sa tim mogu se dati dve napomene. Prvo, naša se rasprava odnosi na determinante i implikacije *sadašnjeg a ne budućeg* obima proizvodnje, pa su uvlačenjem (bilo koje) *buduće* pozicije ovu razmenu argumenata preneli na jedan posve drugi plan, u domen koji nije predmet naših razmatranja. Drugo, samim tim što navode da ovakav uvoz ugrožava „buduću poziciju“, tj. da nije dugoročno održiv, oni priznaju da on nije prilagođen trajnim, strukturno uslovlje-

nim karakteristikama privrede nego se formira na nivou koji je sa tim karakteristikama *u neskladu*; iz toga sledi da ovako hipertrofirani a na nešto duži rok neodrživ uvoz predstavlja ozbiljan **udar na privredu** i da za nju može da bude samo razorno štetan, a ne dobar („preteran rast uvoza... nije loš“, s. 132), kako oni tvrde. Time je uvoz ponovo dezavuisan i kao potencijalni argument proizvodne funkcije.

Zavisnost uvoza od plata, čak i ako se može demonstrirati postupcima nove ekonometrije, morala bi ozbiljno da se preispita, pa i ospori zbog analitički manje zamršenih ali zato do očiglednosti ubedljivih razloga iznesenih u prethodnom pasusu. Ne može se reći da su autori „masirali“ podatke da bi isterali vezu između plata i uvoza, jer bi to mogao eventualno da ustanovi samo neko ko bi ponovio njihovo opsežno i ambiciozno postavljeno istraživanje. A ja zasigurno nisam taj. Znajući autore, mogu samo da iznesem svoje tvrdo ubeđenje da oni to nisu učinili, niti bi ikada pristali da čine, smišljeno i namerno. Pa ipak, isterivanje nekih u stvarnosti nedovoljno zasnovanih veza moguće je kao rezultat čak i kad se puzdano zna ili (kao u mom slučaju) tvrdo veruje da nema ni traga od neke svesne namere. Nekad se u statistici i ekonometriji mnogo govorilo o nečemu što je kao *terminus technicus* nosio naziv *spurious correlation*. Toga bi moglo da bude i u novoj ekonometriji, ako ni zbog čega drugoga a ono zbog toga što na regresione ocene utiče, pored ostalog, i strukturna specifikacija ocenjivanog modela koja je daleko od toga da bi isključivo i u celosti mogla da se izvede iz podataka.

Inače sam se iznenadio, pa i sad se čudim, kad su autori moje upozorenje na opasnost od *masiranja podataka* protumačili kao poziv mlađim istraživačima da se tog nestašluka late i da ga u izradi svojih pisanija rabe. Valjda i sama reč *masiranje* plastično izražava kritički, neodobravajući odnos prema takvoj eventualnoj praksi. Još uvek živim u uverenju da bi isti sud morao da se razazna i iz samog citata koji su autori naveli iz mog osvrta. Da bi se otklonile malo verovatne ali ipak moguće nedoumice, ja *masiranje* ove vrste ne samo da ne odobravam ili, daleko bilo, podstičem, nego smatram da predstavlja jednu opasnu zloupotrebu ekonometrije. Nove ili klasične, svejedno. No, za mene je u ovom delu dijaloga najvažnije da su autori prihvatili misao da je masiranje podataka moguće i u novoj ekonometriji. Oni se time neće baviti ali bi mogao da se nađe neko ko iskušenju ne bi mogao da odoli. Jer, ekonometrija, pogotovo ova nova, predstavlja stvar u koju se razume vrlo mali broj ljudi. U toj igri staklenih perli bile bi moguće i podvale. A podvale su utoliko opasnije ukoliko su izvedene uz primenu složenijeg analitičkog instrumentarija i ukoliko je, upravo stoga, vrlo mali broj ljudi koji su u stanju da ih razotkriju i neutralizuju.

7. ZAKLJUČNI OSVRT

Anthony Downs (1957, s. 79) je vrlo srećno uveo klasifikaciju spoznajnog i analitičkog odnosa prema stvarnosti na sposobnost apstraktnog rezonovanja koju terminološki opredeljuje, skraćeno i pomalo metaforički, kao *razum*, na *kontekstualno znanje* koje definiše kao spoznaju osnovnih sila koje deluju na nekom području, odnosno kao razumevanje bitnih odnosa između fundamentalnih varijabli u nekoj oblasti, i na *informaciju*, koju određuje kao uvid u tekuća događanja i konkretan status onih promenljivih koje su predmet kontekstualnog znanja. Sposobnost rezonovanja – razum – univerzalan je i zajednički svim ljudima i kao sposobnost logičkog razmišljanja u principu je primenljiv na najširi zamislivi krug problema. Kontekstualno znanje treba naučiti; njime valja intelektualno ovladati, zbog čega nije dostupno svima nego samo onima koji ulože potrebni napor. Informacije se neposredno prikupljaju, ne traže neko naročito znanje iako podrazumevaju troškove, a posedovanje kontekstualnog znanja omogućava ispravno tumačenje informacija. Ovladavanje kontekstualnim znanjem je kompetentnost, a raspolaganje informacijama je obaveštenost. Pojedinaac može da bude kompetentan a da ne bude obavešten, i može da bude obavešten a da na bude kompetentan; u ovom potonjem slučaju, međutim, on informacije ne može *kompetentno* da interpretira.

Downsova kategorizacija sa kompetentnošću i obaveštenošću kao dvema (od ukupno tri) nosećim kategorijama posve je paralelna sa semantičkim omotačem (Madžar 2005), odnosno epistemološkom ljušturom (ovaj osvrt), i konkretnim rezultatima ekonometrijskih istraživanja. Sposobnosti apstraktnog rezonovanja i logičkog zaključivanja se podrazumevaju. Čitaocu neće izmaći upravo ostaknuta terminološka modifikacija: umesto semantičkog (semantičko-informacionog) omotača iz ranijeg teksta (Madžar 2005) uveden je pojam epistemološke ljuštura. Razlog je dvojak. Prvo, ovaj novi termin preciznije odražava ono što imam na umu tražeći reči kojima bih to mogao da izrazim. Drugo, onaj prethodni termin ipak ne odbacujem nadajući se da će *oba*, dajući različite konotacije, tačnije izraziti pojam koji imam na umu. Ponekad se dešava da nema dovoljno, pogotovo ne prikladnih, reči za ono što se želi izraziti; toga su bili svesni još stari Rimljani kad su nam, pored ostalih, zaveštali i sentenciju *Plura sunt negotia quam vocabula*. Iz istog razloga deo onoga što je rečeno u ovom tekstu samo je parafraza onog što je iskazano u prethodnom osvrtu: pomerajući donekle ugao iz koga se razrađuju isti argumenti, nadam se da će cela argumentacija ispasti obuhvatnija i jasnija. To je potrebno utoliko pre što je jedan dobar deo dokaznog materijala protumačen sasvim drukčije – ponekad i sasvim preokrenuto – u odnosu na ono što sam mislio, pa i u odnosu na ono što sam rekao.

Osnovni nesporazum u ovoj raspravi, pa i u odgovoru mojih partnera u našem dijalogu (Arsić *et al.* 2005b, ss. 124, 129) jeste njihovo shvatanje da ja želim da ekonometrija bude *odbačena* kao sastavni deo savremenog metodološkog instrumentarija. Ovo pitanje je razrađeno u 2. odeljku, posebno u njegovom zaključnom delu, ali se zbog njegove važnosti i zbog veličine nesporazuma koji je povodom njega iskrsnuo mora dotaći i ovde, u zaključku. Iz razloga koje nisam uspeo da razaberem autori su mi pripisali da odbacujem ekonometriju. Ništa ne može da bude dalje od istine. Kad bi to bilo tako, ja ne bih i u uvodnom (ss. 52-3) i u završnom (ss. 72-4) delu svog osvrta (2005) upućivao autorima superlativne ocene upravo zbog metodologije, odnosno, sasvim konkretno, nove ekonometrije koju su u našoj javnosti afirmisali. Ne odbacujem ja niti novu ekonometriju niti alternativu neekonometrijskih postupaka za koju tvrdim da sadrži važne elemente koji i logički i doslovno (u temporalnom smislu) prethode primeni ekonometrijskih postupaka. Ne odbacujem ja nijednu od ovih alternativa nego insistiram na prikladnijoj srazmeri u njihovom *simultanom* korišćenju. Smatram da su autori zanemarili važne segmente epistemološke ljuštore (Downs bi to parafrazirao i rekao *kontekstualnog znanja*) i, previše okrenuti podacima pa možda i fascinirani njima, izvukli jedan broj zaključaka koji su u suprotnosti sa neekonometrijski ustanovljenim, ali, čini se, pouzdano utvrđenim činjenicama, pa po kadšto (bar kako se meni učinilo i još uvek čini) i sa zdravim razumom. Čini mi se da su se našli u sukobu sa izvenim brojem važnih istina, pri čemu smatram za irelevantno način na koji su one dobijene; to mogu da budu četiri osnovne računске radnje ili, još drastičnije, tokovi rezonovanja koji nikakve računice i nikakve cifre ne podrazumevaju.

Kad se nađe u sukobu sa nekim elementarnim i razumski dostupnim znanjima, ekonometrija postaje podložna razložnoj kritici i kad je u tehničkom smislu besprekorno izvedena. Sa ovim bi se po svoj prilici saglasio i Granger. Poenta ovde nije na komplementarnosti raznih metodoloških pristupa, komplementarnosti koja bi morala da se podrazumeva, nego na okolnosti da i jedan i drugi iziskuju razložnu interpretaciju; bez toga može (mora – ?) da se diskredituje svaki pristup, a ekonometrija, klasična ili moderna, u tom pogledu ne predstavlja nikakav izuzetak. Parafrazirajući, ne radi se o odbacivanju ekonometrije nego o osporavanju jednog specifičnog oblika njene primene. Smatram, nadalje, da su autori tu i tamo propustili da se pridržavaju, datom kontekstu eventualno prilagođenog, Grangerovog saveta. Najemfatičnije, ne radi se o poricanju bilo koje konkretne metodologije – sve su potrebne za dokučivanje teško dostupnih istina o ovom zamršenom svetu – nego o iznalaženju primerene razmere između njih.

Ovo je toliko važno, a autori su to moje stanovište toliko pogrešno protumačili, da je nemoguće odeleti iskušenju da se citiraju relevantna mesta iz mog pret-

hodnog teksta gde je sasvim eksplicitno i dokraja jasno rečeno da nije reč o supstituciji jedne metodologije nekom drugom nego o (ne)nalaženju prave srazmere između njih, a posebno između epistemološke ljuštore i konkretnih ekonometrijskih zahvata ili, parafrazirajući Downsa, između kontekstualnog znanja i operativno relevantnih informacija. Tako je na 65. strani izričito rečeno da „ni sama metodologija ekonomskih istraživanja, a još manje epistemološka nadgradnja... ne daje jednoznačno rešenje u pogledu metodologije koju treba slediti u konkretnim istraživačkim poduhvatima, uključujući i one oslonjene na novu ili... klasičnu ekonometriju“. Zatim na strani 72: „Analitička razmimoilaženja... najviše se odnose na (ne)ravnotežu u korišćenju raspoloživih saznanja i svih drugih informacija... u izvođenju ključnih nalaza koji ovoj studiji daju svoj... prepoznatljiv pečat. Ravnoteža u korišćenju informacija vidno je pomerena u prilog podataka, serija, ekonometrijski određenih indikatora..., a na štetu onoga što je ovde definisano kao semantičko-saznajno-informacioni omotač“. I najzad, i valjda najneposrednije, na 61. strani stoji: „Da ne bi bilo zabune, mora se istaći da je u pitanju samo mera: „tradicionalisti“ nisu mogli da ne koriste podatke i serije...; autori studije su opet ne jednom govorili o raznim ekonomskopolitičkim i drugim udarima na privredu... Razlika je, dakle, samo u stepenu oslanjanja na informacije iz *omotača*“. Ja tu misao ni sada ne mogu neposrednije i jasnije da izrazim. Umesto da se usredsrede na to što se ovde upravo opisuje kao prava sadržina odgovarajuće zamerke, autori se upuštaju u opisivanje ekonometrije i u objašnjavanje učinaka koje ona može a drugi metodološki pristupi ne mogu da ostvare. Ja se autorima zahvaljujem na ovim razjašnjenjima, ali kao što – pretpostavljam – i sami znaju, ta objašnjenja meni nisu potrebna, kao što nisu potrebna ni jednom broju nešto upućenijih ljudi u struci.

***

Zaključujući, hteo bih još jednom, ovoga puta po jednom novom osnovu da pohvalim studiju koja je predmet ovog razmatranja i koja je bila povod prethodnog osvrta (Madžar 2005). Ona je dala impuls za živu razmenu mišljenja i argumenata, a svi su izgledi da će toga još biti. Ovu napomenu ne bi trebalo razumeti kao minoran kompliment upućen studiji. Naprotiv.

CITIRANI IZVORI

- Arsić, Miloško, Zorica Mladenović, Aleksandra Nojković i Pavle Petrović (2005a), *Makroekonometrijsko modeliranje privrede Srbije – Teorijske osnove i rezultati*, Beograd: CES-MECON.
- _____ (2005b), „Odgovori na komentare i primedbe na studiju *Makroekonometrijsko modeliranje privrede Srbije: Teorijske osnove i rezultati*“, materijali sa istoimenog okruglog stola održanog 7. marta 2005. godine, *Ekonomski anali* L, mart 2005, tematski broj, 115-36.
- Downs, Anthony (1957), *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper&Row Publishers.
- Jovičić, Milena (2005), „Osvrt na studiju *Makroekonometrijsko modeliranje privrede Srbije: Slabe tačke nove metodologije*“, materijali sa okruglog stola od 7. marta, *op. cit.*, 31-5.
- Kovačević, Milan (2005), „Ekonometrija i rešavanje problema“, materijali sa okruglog stola od 7. marta, *op. cit.*, 83-7.
- Kovačević, Mladen (2004), „Dugoročne tendencije, stanje i ograničenje rasta konkurentnosti privrede i izvoza Srbije“, uvodni referat na savetovanju
- Ekonomsko-finansijski odnosi sa inostranstvom: Konkurentnost privrede i izvoza**, održanom u Beogradu, 16. i 17. septembra 2004, objavljeno u zborniku radova sa istim naslovom, ur. Ml. Kovačević *et al.*, *Ekonomski anali*, tematski broj, XLVIII, septembar, 35-79.
- _____ (2005), „Problematicnost ekonometrijskog modeliranja privrede Srbije“, materijali sa okruglog stola od 7. marta, *op. cit.*, 43-9.
- Madžar, Ljubomir (2005), „Ekonometrijske relacije i alternativni izvori informacija o ekonomskim međuzavisnostima“, materijali sa okruglog stola od 7. marta, *op. cit.*, 51-74.
- Obstfeld, Maurice and Kenneth Rogoff (1998/1996/), *Foundations of International Macroeconomics*, Cambridge, Mass. and Cambridge, England: The MIT Press.
- Popović, Bogdan (2005), „Alegorična satirična priča“, uvodni tekst u R. Domanović, *Mrtvo more*, Beograd: Politika i Narodna knjiga, 5-42.
- Popper, Karl R. (2002/1963/), *Pretpostavke i pobijanja*, Novi Sad i Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Russell, Bertrand (1970/1959/), *Mudrost Zapada*, Zagreb: Mladost.
- Solow, Robert M. (1957), „Technical Change and the Aggregate Production Function“, *Review of Economics and Statistics* XXXIX, 312-20.
- _____ (1960), „Investment nad Technical Progress“, K. J. Arrow, S. Karlin and P. Suppes, eds., *Mathematical Methods in the Social Sciences*, Stanford, Calif.: Stanford University Press, preštampano u Joseph E. Stiglitz and Hirofumi Uzawa, eds., *Readings in the Modern Theory of Economic Growth*, Cambridge, Mass. and London, England: The MIT Press, 1970/1969/, 156-71..